

Cumhuriyet İlahiyat Dergisi - Cumhuriyet Theology Journal
ISSN: 2528-9861 e-ISSN: 2528-987X
December / Aralık 2019, 23 (2): 739-763

Kur'ân'da Benzer Mana ve Lafızlarda Tefennün

Tafannun (stylistic variation) in Similar Meanings and Utterances in the Qur'ân

Ahmet Sait Sıcak

Dr. Öğr. Üyesi, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı
Assistant Professor, Hatay Mustafa Kemal University Faculty of Theology, Department of
Tafsîr.

Antakya, Turkey

assicak@mku.edu.tr

orcid.org/0000-0002-5161-9191

Article Information / Makale Bilgisi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Geliş Tarihi: 29 July / Temmuz 2019

Accepted / Kabul Tarihi: 02 December / Aralık 2019

Published / Yayın Tarihi: 15 December / Aralık 2019

Pub Date Season / Yayın Sezonu: Aralık / December

Volume / Cilt: 23 **Issue / Sayı:** 2 **Pages / Sayfa:** 739-763

Cite as / Atıf: Sıcak, Ahmet Sait. "Tafannun (stylistic variation) in Similar Meanings and Utterances in the Qur'ân [Kur'ân'da Benzer Mana ve Lafızlarda Tefennün]". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi-Cumhuriyet Theology Journal* 23/2 (December 2019): 739-763.

<https://doi.org/10.18505/cuid.598291>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright © Published by Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi / Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Theology, Sivas, 58140 Turkey. All rights reserved.

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/cuid>

Abstract: Similar words and utterances in the Qur'ân are the subject of the technical term *lafzî mutashâbih*. The rephrasing of meanings (*ma'nâ*) and use of different words (*lafz*) in the Qur'ân are dealt with under the rubric of the theme "Qur'anic style." The stylistic variations in the Qur'ân are expressed as *takrâr al-Qur'ân*, *tasrîf* (Affix and Paraphrase), *'udûl* (inversion), and *tafannun* (stylistic variation). However, when compared with other terms of exegesis, "tafannun" remained in the background and its conceptualization was thwarted. This could be attributed not only to other concepts brought to the fore but also to the fact that *tafannun* underwent semantic restriction and was confined to *iftinân* within the framework of *badî*. This study aims to clarify the true meaning of *tafannun* which reflects stylistic variations in the Qur'ân and revealing the contribution of this term to the more appropriate interpretation of the Qur'ân, assessing its significance for the field of *tafsîr*. The first chapter of this study deals with the etymology of *tafannun*, its historical background and conceptualization as well as the relationship between *i'jâz* (inimitability) and *tafannun* in the history of *tafsîr*; while the second one identifies and illustrates the kinds of *tafannun* to expound on the true nature of this concept.

Summary: Similar words and utterances in the Qur'ân are the subject of the technical term *lafzî mutashâbih*. The change and variety of the rephrasing of meanings (*ma'nâ*) and words (*lafz*) in the Qur'ân are dealt with under the rubric of the theme "Qur'anic style." The stylistic differences and variations in the Qur'ân are expressed in the literature with terms such as *takrâr al-Qur'ân*, *tasrîf* (affix and paraphrase), *'udûl* (inversion), *tafannun* (stylistic variation). However, in the terminology of exegesis, the term "tafannun" remained in the background, and its conceptualization was thwarted. This could be attributed not only to other concepts brought to the fore but also to the fact that the word *tafannun* underwent semantic restriction and therefore was confined to *iftinân* within the framework of *badî*. Yet in earlier times it was widely used in the exegesis literature as part of Arabic language to identify the stylistic variations in the Qur'ân. Starting with 8th century AH, there have been numerous references to the term *tafannun*. From 9th century AH to present, many Muslim exegetes, especially Ibn Âshûr (1879-1973) used *tafannun* as one of the fundamental concepts to understand and explain the proper meaning of the Qur'ân.

This study aims to clarify the true meaning of *tafannun* which reflects stylistic variations in the Qur'ân and revealing the contribution of it to the proper interpretation of the Qur'ân, assessing its significance for *tafsîr*. The first chapter of this study deals with the etymology of *tafannun*, its historical background and conceptualization as well as the relationship between *i'jâz* (inimitability) and *tafannun* in the history of *tafsîr*; while the second one identifies and illustrates the kinds of *tafannun* to expound on the true nature of this concept.

According to the result of this research, *iftinân* means following various styles and genres (types), while *tafannun* denotes variations in styles and genres (types). In vernacular, these two terms are considered the same. The term *iftinân* was dealt with in some works under the subject of *muhassinât al-ma'naviyya* within the framework of *badî*. In the Arabic literature, when the definition of the term *iftinân* was given, the term *tafannun* was not defined under any section of any book or any other place in the rhetoric of science. *Tafannun* is used to express the way any action is carried out, as it is mentioned in the definition of *iftinân*.

The word *tafannun* was used to demonstrate the expertise, depth and mastery of Islamic scholars in one or various fields of Islamic studies in the early works of Islamic literature. In later times, the term *iftinân* was used to show rhetorical and oracy skills of a person. Abû Hilâl al-'Askarî (d. 400/1009) define *tafannun* as "the variation in words while two paragraphs bear the same meaning." His definition proved to be a turning point in the conceptualization process of the word *tafannun*.

Al-Zamakhsharî (d. 538/1144) was the first Islamic scholar to refer to the word *tafannun* in the interpretation of the Qur'ân. He used the words *iftinân* and *tafannun* in the same sense in his works. He mostly regarded examples of *iltifât* as *iftinân*. Abû Bakr al-Râzî (d. 666/1268),

establishing a connection between *tafannun* and repetition, stated that the term *tafannun* was used to avoid boredom of repetitive diction.

Among other authors who used the term *tafannun* in their works, Baydāwī, (d. 685/1286), Nisābūrī (d. 730/1329), Ibn Cemā'a (d. 733/1333), Abū Ḥayyān (d. 745/1344), Samīn al-Ḥalabī (d. 756/1355), Zarkashī (d. 794/1392), Suyūṭī, (d. 911/1505), Ḥaṭīb al-Shirbīnī (d. 977/1570), Shihāb al-Dīn al-Khafājī (d. 1069/1659), Ālūsī, (d. 1270/1854), Muḥammad 'Abduh (1849-1905)-Rashīd Riḍā (1865-1935) and Ibn Āshūr are the notable ones. Rather than merely defining the term *tafannun*, the majority of these commentators emphasized the function, benefit and aim of this word. Thanks to the use of this word by these commentators, a distinction was made between *tafannun* called *iftinān* as a literary device in the science of *badī'* and *tafannun* gaining a new meaning used to express stylistic variations. As a result, two words with the same dictionary definition were distinguished from each other during the conceptualization process. Among the authors using the word *tafannun*, Ibn Āshūr clearly defined the term and contributed significantly to its conceptualization. He defines the word *tafannun* as the uniqueness of the Qur'an in employing stylistic variations by offering synonymous words in case of *i'tirāz* (discursive), *tanzīr*, (resemblance), *tazyīl* (appendix) and *takrār* (repetition), creating the most comprehensive definition until that time.

Tafannun is also defined as expression of the same meaning through re-signifying, stylistic variation in two verses, difference in the repetition of parables, variations in choice of diction and synonymous words, and avoidance of repetition. As a result of its definition, the word *tafannun* also denotes providing stylistic variations, using vivid language, avoiding prosaic diction, using denotative and connotative language, helping readers to grasp shades of meaning and read between the lines in the most clear and economic way.

In the related literature, there are a lot of references to the word *tafannun* when demonstrating *i'jāz* of the Qur'an. When looked at the historical development of the relationship between *i'jāz* and *tafannun*, it is observed that *tafannun* was accepted to be an element of *i'jāz*.

Defined as providing stylistic variation, *tafannun* is employed in various ways. The literary devices used to carry out *tafannun* are through *'udūl*, *iltifāt*, *taqdīm* and *ta'hīr*; change of utterances, use of synonymous words, objection, resemblance, and addition. In the proper interpretation of the Qur'an, *tafannun* has a comprehensive usage, making many more academic studies a necessity with a view to making a significant contribution to a deeper and better grasp of words and shades of meanings employed in the Qur'an.

Keywords: Tafsīr, The Style of The Qur'an, Tafannun, I'jāz, 'Udūl (inversion).

Kur'an'da Benzer Mana ve Lafızlarda Tefennün

Öz: Kur'an'da benzer lafızlar, lafzî müteşâbih konusunu oluşturur. Kur'an'da benzer mana ve lafızların yeniden ifade edilmesindeki değişim ve çeşitlik ise üslûbü'l-Kur'an konusuna dâhildir. Kur'an'daki bu üslûp değişimi ve geçişkenliği literatürde; tekrârü'l-Kur'an, tasrîf, 'udûl, tefennün gibi kelime ve terkiplerle ifade edilmiştir. Ancak tefsir terminolojisinde tefennün, diğerlerine nazaran arka planda kalmış ve bu kelimenin kavramlaşma süreci tamamlanmamıştır. Bu eksiklik, günümüzde yapılan araştırmalara da yansımıştır. Alandaki mezkûr boşluğun oluşmasında diğer terimlerin öne çıkmasının yanında tefennün kavramının anlam daralmasına maruz kalarak bedî' ilminde iftinân olarak isimlendirilmiş sanata hasr edilmesinin de etkisi vardır. Oysaki tefennün, ilk dönemlerden itibaren tefsir literatüründe çokça kullanılmış, son dönem tefsirlerde ise temel kavramlar arasında yer almıştır. Yapılacak araştırmada, Kur'an'daki üslûp değişimlerini, orijinine uygun olarak yansıtan tefennün kavramının mahiyetinin netleştirilmesi, ayrıca bu kavramın Kur'an'ın daha iyi anlaşılmasındaki katkısının ve tefsir ilmi için öneminin ortaya çıkarılması hedeflenmektedir. İki bölümden oluşan bu makalede, birinci bölümde; tefennün kavramının etimolojisi, tarihi arka planı ve ıstılahlaşması ayrıca tarihsel süreçte i'câz-tefennün ilişkisi incelenecektir. İkinci bölümde ise mahiyetinin daha iyi belirlenmesi için tefennünün çeşitleri tespit edilerek örneklerle açıklanacaktır.

742| Ahmet Sait Sıcak. Kur'ân'da Benzer Mana ve Lafızlarda Tefennün

Özet: Kur'ân'da benzer lafızlar, *lafzî müteşâbih* konusunu oluşturur. Kur'ân'da benzer mana ve lafızların yeniden ifade edilmesindeki değişim ve çeşitlik ise üslûbî'l-Kur'ân konusuna dâhildir. Kur'ân'daki bu üslûp değişimi ve geçişkenliği literatürde, *tekrâru'l-Kur'ân*, *tasrîf*, *'udûl*, *tefennün* gibi kelime ve terkiplerle ifade edilmiştir. Ancak tefsir terminolojisinde *tefennün*, diğerlerine nazaran arka planda kalmış ve kavramlaşma süreci tamamlanmamıştır. Bu eksiklik, günümüzde yapılan araştırmalara da yansımıştır. Alandaki mezkûr boşluğun oluşmasında diğer terimlerin öne çıkmasının yanında *tefennün* kavramının anlam daralmasına maruz kalarak bedî' ilminde *iftinân* olarak isimlendirilmiş sanata hasr edilmesinin de etkisi vardır. Oysaki *tefennün*, ilk dönemlerden itibaren Arapların dildeki adetlerini yansıtabilecek şekilde Kur'ân'daki üslûp değişikliklerini tanımlamak için kullanılmıştır. Hicri VIII. Yüzyıldan itibaren *tefennüne*, tefsir kaynaklarında çokça atıfta bulunulur. Hicri XI. Yüzyıl sonrasında günümüze kadarki süreçteyse *tefennün*, İbn Âşûr (1879-1973) başta olmak üzere birçok müfessirin Kur'ân'ı anlama ve açıklamada kullandıkları temel kavramlar arasında yer almıştır.

Bu araştırmada, Kur'ân'daki üslûp değişimlerini, orijinine uygun olarak yansıtan *tefennün* kavramının mahiyetinin netleştirilmesi, ayrıca bu kavramın Kur'ân'ın daha iyi anlaşılmasındaki katkısının ve tefsir ilmi için öneminin ortaya çıkarılması hedeflenmektedir. İki bölümden oluşan bu makalede, birinci bölümde; *tefennün* kavramının etimolojisi, tarihi arka planı ve ıstılahlaşması ayrıca tarihsel süreçte i'câz-*tefennün* ilişkisi incelenmiştir. İkinci bölümde ise mahiyetinin daha iyi belirlenmesi için *tefennünün çeşitleri* tespit edilerek örneklerle açıklanmıştır.

Yapılan araştırma sonucunda şu bilgilere ulaşılmıştır;

İftinân, farklı üslûp ve türleri takip etmek; *tefennün* ise üslûp ve türleri çeşitli olan şey manasındadır. Sözde *tefennün*, *iftinân*la aynıdır. *İftinân* kavramı bazı eserlerde bedî' ilmi başlığında *el-muhassinâtü'l-ma'nevîyye* konusu altında incelenmiştir. Arap edebiyatında *iftinân* kavramı tanımlanırken; *tefennün*, belâgat ilimleri içerisinde herhangi bir bab başlığı altında ya da başka bir yerde tanımlanmamıştır. *Tefennün*, daha çok *iftinân* kavramı tanımında geçen eylemin yapılışını ifade etmede tercih edilmiştir.

İslam literatürünün ilk dönem kitaplarında *tefennün* kelimesi; âlimlerin İslâmî ilimlerin çeşitli saharındaki ya da bir ilimdeki uzmanlık, derinlik ve maharetini belirtmede kullanılmıştır. Sonraki dönemlerde etkili konuşma ve hitabet sanatındaki yetkinliği ifade etmede *iftinân* kavramının tercih edildiği göze çarpmaktadır. Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009), "mana tek olmasına rağmen iki paragraf arasındaki lafız değişikliği"ni kelimada *tefennün* olarak adlandırır. Askerî'nin yaptığı bu tanım, *tefennün* kelimesinin kavramlaşma sürecinde önemli bir dönüm noktasıdır.

Zemahşerî (ö. 538/1144), Kur'ân tefsirinde *tefennün* kavramına ilk atıfta bulunanlardandır. O, *iftinân* ve *tefennün* kavramlarını aynı manada kullanmıştır. Zemahşerî ağırlıklı olarak *iltifât* türünün örneklerini *iftinân* olarak değerlendirmiştir. Ebû Bekir er-Râzî (ö. 666/1268), *tefennün* kavramının ıstılahî anlamını yansıtabilecek şekilde *tefennünle tekrar* arasında bağlantı kurarak *tefennünün tekrarı* verdiği bıkkınlıktan kaçınmak için yapıldığını dile getirmiştir.

Tefennün kavramına eserlerinde yer veren diğer müellifler arasında; Beyzâvî (ö. 685/1286), Nîsâbü'rî (ö. 730/1329), İbn Cemâa (ö. 733/1333), Ebû Hayyân (ö. 745/1344), Semîn el-Halebî (ö. 756/1355), Zerkeşî (ö. 794/1392), Süyûtî (ö. 911/1505), Hatîb eş-Şirbînî (ö. 977/1570), Şihâbüddîn el-Hafâcî (ö. 1069/1659), Âlûsî (ö. 1270/1854), Muhammed Abduh (1849-1905)-Reşid Rızâ (1865-1935) ve İbn Âşûr (1879-1973) öne çıkmaktadır. Bu müfessirlerin çoğu, *tefennün* kavramını tanımlamak yerine, onun işlevi, faydası ve gayesi üzerinde durmuşlardır. Özellikle söz konusu müfessirlerin kullandıklarından başlayarak, bedî' ilminde *iftinân* olarak isimlendirilmiş sanatla, *tefennünün* anlam alanlarının farklılaştığı görülür. Böylelikle sözlük anlamları aynı olan iki kelime kavramlaşma sürecinde birbirlerinden ayrılır.

Mezkûr müfessirler arasında İbn Âşûr, *tefennün* kavramını etraflıca tanımlayıp bu kavramın yerleşmesinde önemli katkılar sunmasıyla temayüz eder. İbn Âşûr *tefennünü*, "i'tirâz, tanzîr, tezyîl ve tekrar durumunda müterâdifleri getirme yöntemleriyle Kur'ân'ın bir üslûptan başka bir üslûba geçişteki eşsizliği" şeklinde tanımlar. Yapılan bu tarif, *tefennün* kavramının ilk defa

en kapsamlı şekilde yapılmış tanımı olarak öne çıkmıştır. *Tefennün*, Kur'ân üslûbunda benzer manayı farklı bir lafızla ifade etme, iki âyet arasındaki üslûp farklılığı, kıssa tekrarındaki farklılık, lafızlardaki ve müterâdif kullanımındaki farklılık ve değişkenlik, çeşitlilik, benzerlerinden farklı olmaya da aynı lafzı tekrar etmekten kaçınma olarak da açıklanmıştır.

Tefennün kavramının işlevi, amacı ve faydaları arasında; “ifadeyi tekdüze bir üslûptan kurtarmak, tekrardan kaçınmak, sözü yenileyip ona canlılık kazandırmak, dile lezzet katmak, bıkmınlığı yok etmek, dinleyeni canlı tutmak, sıkıcılıktan kaçınmak, kelamı işitenlerin daha fazla kulak kesilmelerine vesile olmak, sözü dikkatle dinlemeyi sağlamak, tedebbür ve tezekkür için zihni aktif hale getirmek, ince ve nükteli manaların ortaya çıkmasını sağlamak, bazı noktalara işaret etmek, atıfta bulunmak ve dikkat çekmek” gibi fonksiyonlar öne çıkmaktadır.

İlgili literatürde Kur'ân'ın i'câz özellikleri yansıtılırken birçok kez *tefennüne* atıfta bulunulur. İ'câz-tefennün ilişkisinin tarihsel gelişimine bakıldığında tefennünün önemli bir i'câz vechi olarak kabulüyle sonuçlanan bir sürecin varlığına şahit olunur.

Bir üslûptan başka bir üslûba geçiş olarak adlandırılan *tefennün*'ün çeşitli şekillerde yapıldığı tespit edilmiştir. *Tefennün*'ün yapılışında ve icra edilmesinde ortaya çıkan söz konusu yöntemler şunlardır: 'Udûl yoluyla *tefennün*, iltifât yoluyla *tefennün*, takdîm-te'hîr yoluyla *tefennün*, harf değişimi yoluyla *tefennün*, müterâdif kelimeler yoluyla *tefennün*, i'tirâz, tanzîr ve tezyîl yoluyla *tefennün*. *Tefennün* sahip olduğu kapsam sebebiyle üzerinde daha birçok akademik araştırmanın yapılmasını gerekli kılan, ayrıca Kur'ân lafız ve manalarına ait inceliklerin anlaşılmasına büyük katkılar sağlayacak önemli bir kavramdır.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Üslûbü'l-Kur'ân, Tefennün, İ'câz, 'Udûl.

GİRİŞ

Kur'ân, muhtevasının yanı sıra dil ve üslûp açısından da eşsiz bir özelliğe sahiptir. Kur'ân'ın ana teması tevhit olsa da O, bunu tek bir konu üzerinden değil, iç içe geçmiş farklı konularla ele alır. Aynı zamanda ifade açısından da tek düze bir anlatım tarzı yerine, çoklu ve değişken bir üslûba sahiptir. Arapların dildeki adetlerini yansıtan Kur'ân'ın kendine has üslûp değişikliği ve değişkenliği (*tefennün*), belâgatın zirve noktalarından birini oluştururken süreç içerisinde Kur'ân'ın i'câz vechilerinden biri olarak da kabul edilmiştir.

Meselenin künhündeki “aciz bırakma” fonksiyonundan olsa gerek hem Kur'ân'ın i'câz'ı hem de bir i'câz yönü olan Kur'ân'ın üslûbu; dînî literatürde mahiyet, alt başlıklar ve içerik açısından tam olarak netleştirilememiştir. Bununla birlikte i'câz'a bağlı olarak Kur'ân'daki benzer anlatımları ve üslûp değişimlerini konu edinen *tasrîf*, *'udûl* ve *tefennün* sanatlarından ilk ikisi üzerinde günümüzde birçok akademik çalışma yapılmıştır. Ancak sözlükler, iftinân başlığında belâgat kitaplarında, ansiklopedi maddelerinde ele alınan konular ve atıflar, 'ulûmü'l-Kur'ân kitaplarındaki ve tefsir eserlerindeki değiniler haricinde *tefennün* konusunu etraflıca ele alan müstakil¹ akademik bir çalışma bulunmamaktadır.

Tefsir alanında *tefennün* konusundaki var olan bu boşluk indirgemeci bir yaklaşımla; literatürde *tekrâru'l-Kur'ân*, *lafzî müteşâbih*, *tasrîf* ve *'udûl* terimlerinin öne çıkmasıyla açıklanabilir. Oysaki tefsir alanında telif edilmiş birçok eserde Kur'ân'ın kendine has üslûp değişikliğini ifade etme sadedinde mezkûr kavramlar gibi *tefennün* kavramı da sıklıkla kullanılmaktadır. Bu durum pratikte var olan bir kavramın akademik çalışmalarda göz ardı edildiğini göstermekte ve konunun derinlemesine incelenmesini gerekli kılmaktadır.

Yapılacak araştırmada; literatürde *tefennün*'ün kullanım sıklığının ve bu kelimenin kullanıldığı anlamların belirlenmesi, Kur'ân'daki üslûp değişimlerini konu alan bir kavram

¹ Müstakil bir çalışma olmasa da İrfan Kuşçu, *Kur'an'ın Tasrîf Üslûbu (Tahlili ve Temellendirilmesi)* isimli doktora tezinde “İltifât Sanatı-Telvîn-Tefennün (İftinân)” başlığı altında tefennün kavramını telvîn ve iltifât kavramlarıyla birlikte incelemektedir. Bk. İrfan Kuşçu, *Kur'an'ın Tasrîf Üslûbu (Tahlili ve Temellendirilmesi)* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014), 121-127.

olarak *tefennün*'ün mahiyetinin, işlevinin, faydasının ve gayesinin açıklanması; müfessirlerin metodolojileri içerisindeki konununun netleştirilmesi ayrıca bu kavramın Kur'an'ın daha iyi anlaşılmasındaki katkısının ve tefsir ilmi için önemini ortaya çıkarılması hedeflenmektedir. İki bölümden oluşan bu makalenin birinci bölümünde; *tefennün* kavramının etimolojisi, tarihi arka planı ve istilahlması ayrıca tarihsel süreçte i'câz-*tefennün* ilişkisi incelenecektir. İkinci bölümünde ise mahiyetinin daha iyi belirlenmesi için *tefennün*'ün çeşitleri tespit edilerek örneklerle açıklanacaktır.

1. TARİHSEL SÜREÇTE TEFENNÜN KAVRAMI

1.1. Tefennün Kavramının Etimolojik Kökeni

Tefennün kelimesi *fenn* “فَنٌّ” mastar kökünden türemiştir. Çoğulu *fünûn* “فُنُونٌ”, *efnân* “أَفْنَانٌ”² ve *efânîn* “أَفَانِينَ” şeklinde gelir. *Efânîn* kelimesi *efnâmn*, *efnân* da *fenerin* “فَنٌّ” çoğuludur.³ *Fenn* mastarı: hâl (durum),⁴ bir şeyin şekli ve benzeri;⁵ *fener* ise uzunlamasına ya da yatay-düz ağaç dalı anlamına gelmektedir. Bazıları da *fenerin* yontulmuş dal anlamında olduğunu söylemişlerdir.⁶ *Fünûn* ise çeşit ve tür anlamındadır. Rüzgâr, sel ve yemek pişirme şekillerini ifade etmede de kullanılan *efânîn*, muhtelif eşya manasına gelir.⁷ *Efânîn* aynı zamanda söz söyleme türleri ve üslupları şeklindeki anlam alanını da kapsamaktadır.⁸

Ağaç dalları düzensiz olarak farklı yönlere yayıldığı için, ağaç dalı manasındaki *fener* kökünden iştikak eden *iftinâmn*, kök anlamındaki dağınıklığı ve çeşitliliği yansıtacak şekilde birçok eylemi ifade etmede kullanıldığı görülür.⁹ Bu meyanda *iftinân*, farklı üslup ve türleri takip etmek, *tefennün* ise üslup ve türleri çeşitli olan şey manasındadır. Sözde *tefennün*, *iftinân*la aynıdır. Bir işte *tefennün*, mahir olma; yürüyüşte *tefennün* ise sağa-sola meylederek yürüme anlamına gelir.¹⁰ *İftinân* bazen “رجل مفتح” “çok yönlü-allame adam” cümlesindeki gibi övgü, bazen de “فنان متفتن” “görüşü sürekli değişen kişi” cümlesinde olduğu üzere yergi için kullanılır.¹¹ Atın sağa sola yalpalayarak oluşturduğu yürüyüş şeklini ifade etmek için “جری يشتت في فن بعد فن” “الفرس أفانين من الجري” denir.¹² Dilde “الرجل يفتن الكلام” dendiğinde bu “فنان في فن بعد فن” “sözünü, bir halden bir hale değiştiriyor” manasındadır.¹³ Bu cümlede geçen ve “kelamda kastını bir benzerini edinmek maksadıyla terk etme anlamına gelen”¹⁴ *istikâk* kelimesi, *tefnîn* kelimesiyle yakın anlamda kullanılmıştır.¹⁵ *Tefnîn*, karıştırma “التخليط” anlamındadır. Elbisenin içerisinde kendi cinsinden olmayan şeritleri ifade etmek için “ثوب فيه تفتين” “içerisinde çeşitlilik/farklı işlemeler bulunan elbise” denir.¹⁶ Aynı görüş üzere sabit kalamayan ve görüşlerini değiştiren kişileri ifade etmek için de “فن فلان رأيه” “falanca yine görüşünü değiştirdi” ifadesi kullanılmaktadır.¹⁷ Bir kimsenin farklı üsluplarda konuştuğunu ifade etmek için “أفتن

² Kur'an'da f-n-n- kökü sadece bir yerde “ذَوَاتَا أَفْنَانٍ” (er-Rahmân 55/48) şeklinde geçmektedir.

³ Muhammed b. Ahmed el-Ezherî, *Tehzîbü'l-luga* (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1421/2001), 15: 335.

⁴ Halîl b. Ahmed el-Ferâhidî, *Kitâbü'l-'ayn* (Beyrut: Dâru mektebeti'l-hilâl, ts.), 8: 372.

⁵ Ebû'l-Hasan İbn Sîde, *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam fî'l-luga* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1421/2000), 10: 462.

⁶ Ebû'l-Fazl İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 3. Baskı (Beyrut: Dâru sâdır, 1414/1994), 13: 327.

⁷ Ferâhidî, *Kitâbü'l-'ayn*, 8: 372.

⁸ İsmâil b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-luga ve sihâhu'l-'Arabîyye* (Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1407/1987), 6: 2177.

⁹ Ebû Cafer et-Trablusî, *el-Mecmû'u'l-Jeff* (Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1425/2004), 490.

¹⁰ İbrahim Mustafa, v.dğr, *el-Mu'cemu'l-vasîf* (İskenderiyye: Dâru'd-da've, ts.), 2: 703.

¹¹ Trablusî, *el-Mecmû'u'l-Jeff*, 490.

¹² Ebû'l-Kâsım ez-Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1419/1998), 2: 38.

¹³ Ferâhidî, *Kitâbü'l-'ayn*, 8: 372; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 15: 334.

¹⁴ İbrahim, *el-Mu'cemu'l-vasîf*, 1: 489.

¹⁵ Fâris eş-Şidyâk, *el-Câsûs 'ale'l-Kâmûs* (Kostantiniye: Matbaatü'l-cevâib, h.1299), 653.

¹⁶ Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-luga ve sihâhu'l-'Arabîyye*, 6: 2178.

¹⁷ Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, 2: 38.

"الرجل في حديثه وفي خطبته" "konuşmasında ve hitabında üslûp değişikliği yaptı" denir.¹⁸ *Tefennün* ise "المغايرة في اللفظ بين الفقرتين مع اتحاد المعنى" "mana birliği olan iki paragraf arasında lafız değişikliği" şeklinde tanımlanmıştır.¹⁹

İftinân belâgat kitaplarında, konuşanın ya da şairin, bir cümle veya beyitte gazel-hamaset, medih-hiciv, tebrik-ta'ziye gibi söz (şiir) türlerinden iki zıt temayı bir araya getirmesi olarak tanımlanmıştır.²⁰ Başlangıçta yapılan tanımlarda yer alan "فنين متضادين" "iki zıt üslûp (tema)" ifadesinin, son dönem belâgat kitaplarında değiştirilerek "فنين مختلفين" "iki farklı üslûp" ibaresinin getirildiği görülür.²¹ *İftinân* konusu bazı eserlerde bedî' ilmi başlığında *el-muhas-sinâtü'l-ma'nevîyye* konusu altında incelenmiştir.²² Bu bağlamda bir âyette va'd-vaîd, ta'ziye-fahr gibi zıt unsurların bir araya getirilmesi de iftinâna örnek olarak gösterilir.²³ Arap edebiyatında *iftinân* kavramı tanımlanırken; *tefennün*, belâgat ilimleri içerisinde herhangi bir bab başlığı altında ya da başka bir şekilde tanımlanmamıştır. *Tefennün*, daha çok *iftinân* kavramı tanımında geçen eylemin yapılmasını ifade etmede tercih edilmiş ve kullanılmıştır.

İlk dönem sözlüklerde ve belâgat kitaplarında ele alınan *tefennün* kavramının, Osmanlı'nın son dönemde yetiştirdiği meşhur dilciler tarafından da tanımlandığı görülmektedir. Babanzâde Ahmet Naim'e göre (1872-1934) *tefennün*, "tenevvu" demektir. Kelamda, hitapta *tefennün* ve *iftinân* tabiriyle sözü mütenevvi vadilere sevk etmek, Türkçesiyle "daldan dala atlamak" anlamı kastedilmektedir.²⁴ Ahmet Hamdi (1828-1890) *fenn* kökünden türeyen *iftinân* kavramını kelamda bir üslûptan diğer bir üslûba intikal etme şeklinde tanımlar. O, böyle bir intikalin, kelamda *tefennün* hâsıl etmek, dinleyeni harekete geçirmek ve uyarmak için yapıldığını dile getirir.²⁵

Son dönem çalışmalarda *tefennün* kavramı ayrıca "bir defa söylenmiş olan bir sözü ikinci defa söylemek gerekince, o sözü tekrarlamamak için başka türlü ifade etmek" şeklinde tanımlanmıştır.²⁶ Bu tanım, *tefennün* konusunu belirgin şekilde açıklayan ıstılâhî bir tanım olarak görülebilir. İftinân ayrıca "söz içinde konudan konuya, türden türe geçmek" şeklinde tanımlanmış ve *tefennün*'ün de aynı manada olduğu belirtilmiştir.²⁷

1.2. Tefennün Kavramının Tarihi Arka Planı ve Terimleşme Süreci

İslamî ilimler sahasında telif edilen ilk dönem eserlerde *tefennün* kelimesi, âlimlerin çeşitli sahalardaki bir veya birden fazla alandaki uzmanlık, derinlik ve maharetlerini belirtmede kullanılmıştır.²⁸ Daha sonra etkili konuşma ve hitabet sanatındaki yetkinliği ifade etmede *iftinân* kavramının kullanıldığı göze çarpmaktadır.²⁹ Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1009),

¹⁸ Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-'Arabiyye*, 6: 2178.

¹⁹ Ebû Hilâl el-Askerî, *Mu'cemu'l-furuku'l-lugaviyye* (B.y.: Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî, 1412/1991), 319.

²⁰ Abdülaziz İbn Ebi'l-İsba', *et-Tahrîru't-tahbîr fi sinâati's-ş-ri ve'n-nesr ve beyâni i'câzi'l-Kur'ân* (Kâhire: el-Meclisü'l-e'lâ li's-suûni'l-İslâmî, ts.), 588; Şehabeddin Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fününi'l-edeb* (Kahire: Dâru'l-kütübi'l-vesâiki'l-kavmiyye, 1423/2002), 7: 173.

²¹ Habenneke el-Meydânî, *el-Belâgatü'l-'Arabiyye* (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, Beyrut: Dâru's-Şâmiye, 1417/1996), 2: 475; Seyyid Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâga fi'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bed'î* (Beyrut: el-Mektebetü'l-'asriyye, 1431/2010), 302.

²² Meydânî, *el-Belâgatü'l-'Arabiyye*, 2: 475; Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâga*, 302.

²³ İbn Ebi'l-İsba', *et-Tahrîru't-tahbîr fi sinâati's-ş-ri ve'n-nesr ve beyâni i'câzi'l-Kur'ân*, 588.

²⁴ İsmail Kara, "Babanzâde Ahmet Naim Bey'in Modern Felsefe Terimlerine Dair Çalışmaları", *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 4 (2000): 226.

²⁵ Kadriye Yılmaz, *Ahmed Hamdi'nin Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî'sindeki Terimlerin Tanımları ve Tasnifi Üzerinde Bir Araştırma* (Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2009), 57.

²⁶ Ferit Devellioğlu, *Osmanlı -Türkçe Ansiklopedik Luğat* (Ankara: Aydın Kitabevi, 1980), 1266.

²⁷ İsmail Durmuş, "İftinân", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21: 521.

²⁸ Ebû Ubeyd el-Heravî, *el-Garibü'l-musannef* (Medine: Mecelletü'l-câmiati'l-İslâmiyye), 1: 254; Ezherî, *Tehzîbü'l-luga*, 10: 334.

²⁹ Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-luga ve sıhâhu'l-'Arabiyye*, 6: 2177.

746| Ahmet Sait Sıcak. Kur'ân'da Benzer Mana ve Lafızlarda Tefennün

mana tek olmasına rağmen iki paragraf arasındaki lafız değişikliğini, kelimada *tefennün* şeklinde adlandırır.³⁰ Askerî'nin yaptığı bu tanım, *tefennün* kelimesinin kavramlaşma sürecinde önemli bir dönüm noktası olarak görülebilir.

Sonraki dönemlerde *tefennün* kavramına yapılan değinilerin tanımlamadan daha çok bu sanatın işlevinde yoğunlaştıkları söylenebilir. Kur'ân tefsirinde *tefennün* kavramını ilk kullananlardan birisi Zemahşerî'dir (ö. 538/1144). Zemahşerî *tefennün*'ün Arap belâgatçılarının adetlerinden olduğunu belirtir.³¹ O, *el-Keşşâf* isimli eserinde bir yerde *tefennüne* atıfta bulunmuş³² diğer yerlerde ise *iftinân* kavramını kullanmayı tercih etmiştir.³³ Zemahşerî *Esâsü'l-belâğa* isimli eserindeyse *fenn* kökünden türeyen kelimeleri açıkladığı yerde “*افتن في الحديث وتفنن فيه*” cümlesinde *iftinân* ve *tefennün* kavramlarını aynı manada kullanmaktadır.³⁴

Zemahşerî Fâtiha sûresinin tefsirinde gaybetten (üçüncü şahıs kipi) hitaba *'udûlün*, beyân ilminde *iltifât* olarak isimlendirildiğini, *iltifâtın* da Arapların sözü farklı üslûplarla (*iftinân*) ve üslûp-mana değişiklikleriyle (*tasarruf*) söyleme adetleri gereğince başvurdukları bir uygulama olduğunu belirtir.³⁵ Zemahşerî'nin bu açıklamalarına bakılacak olursa, *iltifâtın* bir *'udûl* eylemiyle gerçekleştiği, her ikisinin de *iftinân* ve *tasarruf* türleri içerisinde ele alındığı görülür. Bu örnekte de olduğu gibi Zemahşerî'nin, eserlerinde *tefennün* ve *iftinâm* “mana birliği olan farklı iki pasajdaki lafız değişikliği” şeklinde ifade edilen terim anlamında ele almadığı söylenebilir. O, çoğunlukla *iltifât* türünün örneklerini *iftinân* olarak değerlendirir. Bununla beraber Zemahşerî, Hûd sûresinin 93. âyetinde geçen “*سَوْفَ تَعْلَمُونَ*” ibaresinin, bazen önceki cümleye *fâ* ile bazen de *istinâf* ile bağlandığını (*vasl*) belirtir. Ona göre böyle bir değişiklik, belâgatta *tefennünden* kaynaklanmaktadır.³⁶

Zemahşerî, sözün bir üslûptan diğer bir üslûba taşınmasının, dinleyeni canlı tutma ve onun dikkatle dinlemesini sağlama açısından, tekdüze bir üslûba göre daha etkili olduğunu söyleyerek *tefennün*'ün işlevi ve faydasına temas eder.³⁷

Ebû Bekir er-Râzî (ö. 666/1268) *tefennünle tekrar* arasında bağlantı kurup *tefennünün tekrann* verdiği bıkkınlıktan kaçınmak için yapıldığını dile getirir.³⁸ Müfessirler arasında *tefennün* kavramına ilk değinenlerden bir diğeri de Beyzâvî'dir (ö. 685/1286). Zemahşerî sonrasında Beyzâvî de kelimada *tefennün*'ün ve bir üslûptan başka bir üslûba *'udûl* etmenin Arab'ın adetlerinden olduğunu belirtir. O, *tefennün* ve *'udûle* başvurma amacını, sözü yenileyip ona canlılık kazandırmak ve dinleyeni canlı tutmak şeklinde açıklar.³⁹ Ancak Beyzâvî bu kavrama sadece iki yerde⁴⁰ temas edip başka yerlerde *tefennün* kelimesini kullanmaz. Bu durumun Beyzâvî'nin ya *tefennün*'ü *'udûl* kavramıyla aynı görüp *tefennün* yerine *'udûl* kavramını kullanmasından ya da bu kavramın tefsir ilminde henüz o dönemde terim anlamıyla kullanılmamış olmasından kaynaklandığı söylenebilir.

³⁰ Askerî, *Mu'cemu'l-furuku'l-lugaviyye*, 319.

³¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidü't-tenzîl* (Beyrut: Dâru'l-kitâbi'l-'Arabî, 1407/1987), 2: 424.

³² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 424.

³³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 14, 27, 31, 89, 590; 2: 467; 3: 51, 68, 103.

³⁴ Zemahşerî, *Esâsü'l-belâğa*, 2: 38.

³⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 13-14.

³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 424.

³⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 14.

³⁸ Ebû Bekr er-Râzî, *Enmüzeccu cellîlin fi esiletin ve ecvibetin an garâibi âyi't-tenzîl* (Riyad: Dâru âlemi'l-kütüb, 1413/1991), 144.

³⁹ Ebû Saîd el-Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl* (Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1418/1997), 1: 29.

⁴⁰ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, 1: 29; 4: 23.

Nisâbü'rî'nin (ö. 730/1329) tefsirinde bir yerde "التفنن في الكلام"⁴¹ üç yerde de "الافتنان في الكلام"⁴² ibarelerini kullandığı görülmektedir. Bu durum, Nisâbü'rî'nin *tefennün* ve *iftinân* kavramlarını istilâhî açıdan aynı manada kullandığını göstermektedir. O, bu sanatı, üslûptan üslûba ve lafızdan lafıza geçiş (intikal) şeklinde açıklar.⁴³

Hicri VIII. Yüzyılda bazı müelliflerin daha önceki müfessirlerden farklı olarak *tefennün* içeriğine ve çeşitlerine de değindikleri görülür. Bedreddin İbn Cemâa (ö. 733/1333) Kur'ân ilimleri sahasında yazdığı *Keşfü'l-me'ânî fi'l-müteşâbih mine'l-mesânî* isimli eserinde lafız değışikliklerinin⁴⁴ yanı sıra takdîm-te'hîri⁴⁵ de *tefennün* kavramıyla ifade eder.⁴⁶

Ebû Hayyân (ö. 745/1344) *tefennün* kavramına tefsirinde çokça atıfta bulunan⁴⁷ müfessirlerin başında gelmektedir. Ebû Hayyân *tefennün* kavramına değinirken bu kavramın yanında "الاتساع"⁴⁸, "مغايرة"⁴⁹ ve "تصرف"⁵⁰ kelimelerini de kullanır. Bu durum Ebû Hayyân'ın *tefennün*le bu kelimeler arasında yakın anlam ilişkisi kurduğunu ortaya koymaktadır. Ebû Hayyân, Kur'ân'da hazfi, takdîm-te'hîri, hitap zamirlerindeki değışimleri ve aynı manayı ifade eden ibaredeki mâzî-muzârî değışimlerini *tefennün* üslûbu olarak değerlendirir.⁵¹ Ayrıca Kur'ân'da "الأعمى البصير", "الظلمات النور", "الأصم السميع", "الظل الحروز" gibi tezat sanatı içerisinde ele alınan zıtlık bildiren kavramların önce ve sonra gelmesindeki (takdîm-te'hîr) tercihlerini de *tefennün* üslûbu olarak görür.⁵²

Semîn el-Halebî (ö. 756/1355) lafız değışikliklerinin belâgatte *tefennün* konusuna dâhil olduğunu açıklar.⁵³ Zerkeşî (ö. 794/1392) üslûptaki değışikliği ifade etme sadedinde bir yerde iftinân⁵⁴ iki yerde⁵⁵ de *tefennün* kavramını kullanmıştır. O, kelimde iftinânın, tek tarz üzerinde sürekli devam etmekten fesâhat açısından daha yüksek olduğunu söyler.⁵⁶ Zerkeşî iltifâtın umumi ve hususi faydalarının olduğunu belirtir. Umumi faydasının *tefennün* ve bir üslûptan diğere intikal olduğunu ifade eder. Böyle bir değışimin, dinleyeni canlı tutmak, neşesini celp etmek, söz yollarını genişletmek, vezin ve kafiyei kolaylaştırmak gibi faydalarının olduğunu açıklar.⁵⁷ İltifâtın hususi manasının ise konuşanın maksadına bağlı olarak, kelamın bulunduğu yere göre değışeceğini dile getirir.⁵⁸ Zerkeşî'nin *tefennün* üslûbunu, iltifât sanatının faydaları arasında sayması, iltifât kavramı ile *tefennün* arasındaki ilişkiyi ortaya çıkarması

⁴¹ Nizâmuddîn en-Nisâbü'rî, *Garâibu'l-Kur'ân ve reğâibu'l-furkân* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmiyye, h. 1416), 4: 17.

⁴² Nisâbü'rî, *Garâibu'l-Kur'ân*, 1: 85; 4: 516; 5: 237.

⁴³ Nisâbü'rî, *Garâibu'l-Kur'ân*, 4: 516.

⁴⁴ Bedruddîn İbn Cemâa, *Keşfü'l-me'ânî fi'l-müteşâbihi mine'l-Mesânî* (Mansûra: Dâru'l-vefâ, 1410/1990), 109, 122.

⁴⁵ İbn Cemâa, *Keşfü'l-me'ânî*, 132.

⁴⁶ İbn Cemâa, *Keşfü'l-me'ânî*, 271.

⁴⁷ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr* (Beyrut: Dâru'l-fikr, 1420/2000), 1: 19; 2: 17; 3: 96; 4: 170, 196, 312, 687; 5: 80, 280; 6: 380, 426; 7: 311; 9: 17, 55.

⁴⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 5: 280.

⁴⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 6: 423.

⁵⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 9: 17.

⁵¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 5: 280; 6: 423; 9: 17; 9: 55.

⁵² Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhît*, 9: 268.

⁵³ Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-masûn fi 'ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn* (Dimeşk, Dâru'l-kalem, ts.), 4: 450.

⁵⁴ Bedruddîn ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kâhire: Dâru ihyâi'l-kütübî'l-'Arabiyye, 1376/1957), 1: 60.

⁵⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 3: 287, 325.

⁵⁶ Zerkeşî, *el-Burhân*, 1: 60.

⁵⁷ Zerkeşî, *el-Burhân*, 3: 325-326.

⁵⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 3: 326.

748| Ahmet Sait Sıcak. Kur'ân'da Benzer Mana ve Lafızlarda Tefennün

ve bu kavramın kapsamının belirlenmesi açısından önemlidir. İbn Arafe (ö. 803/1401) kelimada *tefennün* kavramına değinerek, *tefennün*'ün üslup değışikliği olduğunu ve dile lezzet kattığını, dinleyenin ise kulak kesilmesine vesile olduğunu söyler.⁵⁹

Süyûtî (ö. 911/1505) *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* adlı eserinin *lafzî müteşâbihleri* ele aldığı 63. bölümünde, benzer âyetlerde geçen “يُنَبِّحُونَ”⁶⁰ ve “يَقْتُلُونَ”⁶¹ gibi aynı manayı ifade eden farklı fiillerin kullanımı sonucu oluşan değışimin “تنويع الألفاظ” “lafız çeşitliliği”nden olduğunu bunun da *tefennün* olarak isimlendirildiğini söyler.⁶² Ayrıca o, *lafzî müteşâbihlerle münâsebet* konusunun da birbiriyle iç içe ve alakalı olduğunu ifade eder.⁶³ Dolayısıyla *lafzî müteşâbih* ve *münâsebet* konusunun *tefennün* kavramının kapsamına dâhil olduğu söylenebilir. Takdîm-te'hîri ele aldığı 44. bölümünde ise Süyûtî, *siyak* (bağlam) ve *i'tinân*ın (ihtimâm) yanı sıra *tefennün*'ü de takdîm-te'hîrin üç sebebinden biri olarak zikreder.⁶⁴ Böylece *takdîm-te'hîr* de *tefennün*'ün kapsamına girmektedir. O, *İtkân*'ın başka bir yerinde *iftinân* kavramını *tefennün* kavramıyla aynı manaya gelecek şekilde kullanır.⁶⁵ Süyûtî, kitabının 58. bölümünde *bedî'* ilmine dair İbn Ebi'l-İsba'ın (ö. 654/1256) müstakil bir eser yazdığını ve orada *bedâ'i'u'l-Kur'ân*'ın yüze yakın çeşidinin olduğunu söylediğini aktarır. Mezkûr çeşitler arasında *iftinân* sanatı da yer almaktadır.⁶⁶ Aktarılan son iki bilgi, *tefennün*'ün belâgatın; *me'ânî*, *beyân* ve *bedî'* şeklinde yapılan üçlü taksimindeki konunun belirlenmesi açısından ehemmiyetlidir. Süyûtî, ayrıca aynı manayı ifade eden âyetlerdeki lafız farklılıklarını Ebû Abdillâh (Ebû Bekir) er-Râzî'nin *tefennün* kapsamında değerlendirdiğini söylemektedir.⁶⁷ Bu bilgi, Ebû Bekir Râzî'nin bu konuya ilk işaret eden âlimlerden biri olduğu fikrini desteklemektedir. Hatîb eş-Şirbînî (ö. 977/1570) de aynı mananın benzer âyetlerde farklı lafızlarla ifade edilmesini, ibarede *tefennün* olarak nitelemiştir.⁶⁸

Hicri XI. Yüzyıldan itibaren bazı müfessirlerin daha önce Ebû Hayyân'da⁶⁹ görüldüğü üzere *tefennün* kavramını tefsirlerinde sıklıkla kullandıkları tespit edilmiştir.⁷⁰ Bu müfessirler arasında, Şihâbüddîn el-Hafâcî (ö. 1069/1659),⁷¹ Âlûsî (ö. 1270/1854),⁷² Muhammed Abdud (1849-1905)-Reşid Rızâ (1865-1935)⁷³ ve İbn Âşûr (1879-1973)⁷⁴ yer almaktadır. Kullanım sıklığında görülen bu artış *tefennün*'ün, tali bir kavram olmaktan çıkıp mezkûr müfessirlerin tefsir metotlarını, üzerine inşa ettikleri merkezi kavramlar arasında yer almaya başladığını göstermesi açısından önemlidir.

⁵⁹ İbn Arafe et-Tûnisî, *Tefsîru İbn Arafe* (Tunus: Merkezu'l-buhûs bi'l-külliyeti'z-Zeytûniyye, 1986), 1: 105.

⁶⁰ “... يَنْبِئُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَفِي ذَلِكَ بَلَاءٌ مِّنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ” (el-Bakara 2/49; İbrâhîm 14/6).

⁶¹ “... يَقْتُلُونَ أَبْنَاءَكُمْ وَيَسْتَحْيُونَ نِسَاءَكُمْ وَفِي ذَلِكَ بَلَاءٌ مِّنْ رَبِّكُمْ عَظِيمٌ” (el-A'râf 7/141).

⁶² Celâleddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-âmmetü li'l-kitâb, 1394/1974), 3: 392; Süyûtî, *Mu'terakü'l-akrân fi i'câzi'l-Kur'ân* (Beyrut/Lübnan: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1408/1988), 1: 68.

⁶³ Süyûtî, *el-İtkân*, 3: 391.

⁶⁴ Süyûtî, *el-İtkân*, 3: 47; Süyûtî, *Mu'terakü'l-akrân*, 1: 128.

⁶⁵ Süyûtî, *el-İtkân*, 3: 338.

⁶⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, 3: 284.

⁶⁷ Süyûtî, *el-İtkân*, 3: 394; Süyûtî, *Mu'terakü'l-akrân*, 1: 69.

⁶⁸ el-Hatîb eş-Şirbînî, *es-Sirâcü'l-münîr fi'l-i'âne 'alâ ma'rifeti ba'zî me'ânî kelâmi Rabbine'l-Hakîmi'l-Habîr* (Kahire: Matbaatü bûlâg, 1285/1868), 4: 185.

⁶⁹ Ebû Hayyân tefsirinde 16 yerde *tefennün*, 1 yerde ise *iftinân* kavramına değinmektedir.

⁷⁰ el-Mektebetü's-Şâmile programı kullanılarak yapılan bu tespitte kelimada *tefennün* haricindeki istisnai kullanımlar göz ardı edilmiştir.

⁷¹ Şihâbüddîn el-Hafâcî tefsirinde 51 yerde *tefennün*, 6 yerde ise *iftinân* kavramına değinmektedir.

⁷² Âlûsî tefsirinde 45 yerde *tefennün*, 9 yerde ise *iftinân* kavramına değinmektedir.

⁷³ Sadece ilk 11 sürenin tefsirinin yapıldığı *Tefsîru'l-menâr*'da 26 yerde *tefennün*, 1 yerde ise *iftinân* kavramına değinilmektedir.

⁷⁴ İbn Âşûr tefsirinde 223 yerde *tefennün*, 5 yerde ise *iftinân* kavramına değinmektedir.

Şihâbüddîn el-Hafâcî tefsirinde, *tefennün*'ün belâgat ilminde kullanılan bir yöntem olduğunu vurgular. Kendisi *tefennün*'ü tefsirinde çokça⁷⁵ dile getiren âlimler arasındadır. Aynı şekilde tefsirinde *tefennün* kavramını yoğun olarak kullanan⁷⁶ müfessirlerden birisi de Âlûsî'dir. Âlûsî, manası bir olan ibarelerdeki lafız ve tertip değişimini *tefennün* kavramıyla ifade eder.⁷⁷ O yer yer *iftinân* kavramını *tefennün* anlamında kullansa da⁷⁸ *iftinân* kavramını kullanmayı genelde tercih etmez. Son dönem müfessirlerinden Reşîd Rızâ *tefennün* kavramına sıklıkla atıfta bulunur⁷⁹ ve *tefennün*'ü Kur'an belâgatı türleri arasında zikreder. Ona göre *tefennün* aynı mevzu etrafında düzenlenmiş farklı meseleler hakkındadır.⁸⁰ Reşîd Rızâ, tefsirinde *iftinân* kavramını kullanmaz. Tefsirinin bir yerinde *iftinân* kavramı geçse de buradaki ibârenin⁸¹ Zemahşerî'nin tefsirinden⁸² yapılan bir alıntı olduğu görülür.

Elmalılı Hamdi Yazır (1878-1942) *tefennün* kavramını lafzî ve manevî meâsin ve bedîiyatı tazammun eyleyen belâgat vecihleri arasında münasebet konusu altında zikreder.⁸³ Ancak tefsirinde bu kavramı çok fazla kullanmaz, sadece dört yerde *tefennüne* atıfta bulunur.⁸⁴

Tefennün'ü etraflıca tanımlayıp bu kavramın yerleşmesinde en önemli rolü üstlenen müfessir İbn Âşûr'dur. *Tefennün*, İbn Âşûr'un tefsirinde merkeze aldığı ve belâgat konusunda yoğunlaştığı beş kavramdan biridir.⁸⁵ İbn Âşûr, daha önceki müfessirlerin *tefennün* olgusunu net bir şekilde etraflıca ortaya koyamamalarından olsa gerek "ومن أساليب ما أسماه بالتفنن" "benim *tefennün* olarak isimlendirdiğim, Kur'an'ın üslûplarından biridir"⁸⁶ şeklinde açıklama yaparak bu kavramı tanımlar. O'na göre *tefennün*; *i'tirâz*, *tanzîr*, *tezyîl* ve tekrar durumunda *müterâdîleri* getirme yöntemleriyle Kur'an'ın bir üslûptan başka bir üslûba geçişindeki eşsizliğidir.⁸⁷ İbn Âşûr, üslûp tekrarını, lafız tekrarı mesabesinde görür.⁸⁸ O ayrıca Arap dilcilerine (büleğâ) göre iltifât üslûbunun, *tefennün* üslûplarının en değerlilerinden kabul edildiğini ve Kur'an'da bunun örneklerinin çok olduğunu belirtir.⁸⁹ Ona göre *tefennün* dilcilerin (büleğâ) hedeflerinden (makâsîd) biridir.⁹⁰

İbn Âşûr *tefennün* sanatının işlevini ve amacını "anlatılmak istenen mananın tekrar etmesi durumunda yeniden ifade etmenin oluşturduğu bıkkınlığının ortadan kalkması"⁹¹ ve "dinleyicinin dinleme arzusunu tetikleme ve daha fazla sıklımasına mahal vermemek"⁹² şeklinde açıklamıştır. Ona göre, *tefennün*le sadece tekrardan kaynaklanan bıkkınlık yok edilmez

⁷⁵ Örnek kullanımlar için bk. Şehâbeddîn Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvi, İnâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râzî 'alâ tefsîri'l-Beyzâvi* (Beyrut: Dâru sadr, ts.), 1: 18, 51, 112, 126, 160, 167; 2: 53, 105, 108; 3: 55, 59, 188, 194, 304; 4: 48, 101, 102, 137, 180; 5: 26, 65, 74; 6: 129, 190, 225, 269.

⁷⁶ Örnek kullanımlar için bk. Şihâbüddîn Mahmud el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî fî tefsîri's-Seb'î'l-Mesânî* (Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1415/1994), 1: 68, 91, 138, 172, 190; 2: 107, 207, 256, 310; 3: 71, 94, 119, 164; 4: 66; 5: 30; 6: 53, 107, 213, 265.

⁷⁷ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 3: 119, 164; 12: 220.

⁷⁸ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 4: 223; 5: 244.

⁷⁹ Örnek kullanımlar için bk. Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-menâr* (B.y.: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-âmmetü li'l-kitâb, 1411/1990), 1: 142, 240, 371; 2: 241; 4: 207; 5: 94; 7: 271, 534; 8: 15; 9: 55.

⁸⁰ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-menâr*, 1: 240.

⁸¹ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-menâr*, 6: 54.

⁸² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 590.

⁸³ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1971), 1: 51.

⁸⁴ Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, 1: 51; 3: 1593; 4: 2751; 7: 4706.

⁸⁵ Abîr bint Abdullah Nuaym, *Kavâ'idü't-tercîh el-müteallika bi'n-nas 'inde İbn Âşûr fî tefsîrihi et-tahrîr ve't-tenvîr: dirase te'sîliyye tabkîyye* (Riyad: Dâru't-tedmuriyye, 1436/2015), 87.

⁸⁶ Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru't-Tûnusiyye, 1984), 1: 116.

⁸⁷ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 1: 116.

⁸⁸ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 14: 227.

⁸⁹ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 1: 698.

⁹⁰ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 19: 155.

⁹¹ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 1: 698.

⁹² İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 1: 116.

750| Ahmet Sait Sıcak. Kur'ân'da Benzer Mana ve Lafızlarda Tefennün

aynı zamanda okumayı kolaylaştırıp Kur'ân'ın daha çok okunmasına vesile olur.⁹³ Ayrıca ince ve nükteli manaların da ortaya çıkması sağlanmış olur.⁹⁴ Bunlara ek olarak *tefennün*; bazı noktalara işaret etme, atıfta bulunma ve dikkat çekme gibi amaçlar da güdülür.⁹⁵ *Tefennün* sanatı; kelamı işitenlerin daha fazla kulak kesilmelerine yardımcı olabileceği gibi, aynı zamanda tedebbür ve tezekkür için zihnin aktif olmasına da katkı sağlar.⁹⁶ Bunların yanı sıra *tefennün*le tekrar ifade edilmesi durumunda âyet, daha fazla faydadan mahrum kalmamış olur.⁹⁷

Tefennün; Kur'ân üslûbunda benzer manayı farklı bir lafızla ifade etme, iki âyet arasındaki üslûp farklılığı,⁹⁸ kısaca tekrarındaki farklılık,⁹⁹ lafızlardaki ve müterâdiflerin kullanımındaki¹⁰⁰ farklılık ve değişkenlik,¹⁰¹ çeşitlilik, benzerlerinden farklı olma¹⁰² ya da aynı lafzı tekrar etmekten kaçınma şeklinde de görülebilir.¹⁰³ İbn Âşûr'un tefsirinde Kur'ân'ın dil yapısındaki değişiklikleri ifade ederken kullandığı kavramlar arasında yer alan *udûl* ve *tasarrufu*, *tefennün* sanatı kapsamı içerisinde değerlendirdiği söylenebilir.¹⁰⁴

İbn Âşûr'un *tefennün* kavramının kapsamını netleştirecek şekilde belirli ifade kalıplarıyla kullandığı göze çarpmaktadır. Bu kalıplar arasında "تَفَنَّنَ فِي الْكَلَامِ"¹⁰⁵, "تَفَنَّنَ فِي الْبَلَاغَةِ"¹⁰⁶, "تَفَنَّنَ"¹⁰⁷, "تَفَنَّنَ فِي الْمَعَانِي"¹⁰⁸, "تَفَنَّنَا فِي الْبَيَانِ"¹⁰⁹, "تَفَنَّنَ فِي الْكَلَامِ"¹¹⁰, "تَفَنَّنَ فِي حِكَايَةِ الْقِصَّةِ"¹¹¹, "تَفَنَّنَ فِي اسْتِعْمَالِ"¹¹² ve "تَفَنَّنَ فِي النَّظْمِ"¹¹³, "تَفَنَّنَ فِي الْعِبَارَةِ"¹¹⁴, "تَفَنَّنَ فِي الْأَسْلُوبِ"¹¹⁵ ibareleri yer almaktadır. Bu kalıplara bakıldığında İbn Âşûr'un tefsir metodolojisinde *tefennün* kavramının özelden genele ve genelden özele çift taraflı olarak belâgatın tüm kategorilerini, kelimelerin seçiminden cümle öğelerinin dizilişine, ifade şekillerinden anlatım türlerine ve söz sanatlarına kadar yapısal ve üslûbî açıdan Kur'ân âyetlerinin edebi yönünü kapsadığı görülür.

Kavramlaşma süreçleri sonrası oluşan anlam alanları düşünüldüğünde *İftinân* kavramının sözlük ve terimsel anlam vurgusu yapılmaksızın *tefennün*le aynı manada olduğunun söylenmesi,¹¹⁷ sonucunda oluşan kapalılığın yanlış anlamlandırmalara sebep olduğu görülmektedir. Yapılan araştırma neticesinde bu yaklaşımın isabetli olmadığı ifade edilmelidir.¹¹⁸ Zira *iftinân* söz içinde konudan konuya ve türden türe geçiş şeklinde tanımlanırken araştırma neticesinde *tefennün*ün aynı mananın başka bir yerde yeniden ifade edilmesi durumunda

⁹³ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 1: 116.

⁹⁴ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 1: 698.

⁹⁵ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 27: 8.

⁹⁶ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 20: 142.

⁹⁷ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 24: 35.

⁹⁸ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 20: 26.

⁹⁹ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 20: 112.

¹⁰⁰ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 16: 170.

¹⁰¹ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 10: 287.

¹⁰² İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 8: 224.

¹⁰³ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 23: 32.

¹⁰⁴ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 21: 224.

¹⁰⁵ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 1: 239, 698; 4: 22; 18: 97; 22: 85; 23: 330; 24: 14.

¹⁰⁶ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 1: 320.

¹⁰⁷ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 16: 38.

¹⁰⁸ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 1: 68, 348.

¹⁰⁹ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 1: 559; 29: 46.

¹¹⁰ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 26: 270.

¹¹¹ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 9: 146; 18, 46; 20: 239.

¹¹² İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 10: 46; 14: 317; 30: 320.

¹¹³ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 7: 206.

¹¹⁴ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 4: 273.

¹¹⁵ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 22: 281.

¹¹⁶ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 16: 170.

¹¹⁷ Durmuş, "İftinân", 21: 521.

¹¹⁸ Ali Mahfûz, *Fennü'l-hatâbe ve i'dâdü'l-hatîb* (Kahire: Dâru'l-i'tisam, ts.), 60.

benzer lafızlar arasındaki üslûp farklılığı ve çeşitliliği olduğu ortaya çıkmıştır. *Tefennün* ayrıca konudan konuya geçiş değil, tam aksine aynı konuda lafızlar arasındaki farklılıklar olarak görülmektedir. *Tefennün*de konu ve mana birliği temel ilkelere biridir. Nitekim Arap dili belâgatında ele alınan *iftinân* bedî ilminin konuları arasında yer alırken müfessirlerin eserlerinde ele aldıkları *tefennün* kavramı ulûmü'l-Kur'ân eserlerinde lafzî müteşâbih, münâsebe ve takdîm-te'hîr konu başlıkları altında ele alınmıştır.

Yapılan araştırma ve tespitlere göre tefsir geleneğinde *iftinân* kavramının istilâhî anlamda tanımlanmadığı görülmüştür. *Tefennün* kavramı ise ilk defa Ebû Hilâl el-Askerî tarafından tanımlanmışsa da tefsir literatüründe bu tanıma yer verilmemiştir. Tefsir geleneğinde uzun süre *tefennün* kavramının tanımı üzerinde bir çabanın olmadığı söylenebilir. Müfessirler eserlerinde daha çok *tefennün* kavramının amacı, işlevi ve faydası gibi hususlar üzerine yoğunlaşmışlar ve örneklerle konuyu açıklamışlardır. Bir diğer anlatımla, adı konulmadan konu işlenmiştir. Bu durum *tefennün* kavramının terimsel düzeyde kabul görmesini geciktirmiştir. *Tefennün* kavramının ilk defa etraflıca tanımlanması ve adının konulması 20. Yüzyılda İbn Âşûr tarafından gerçekleştirilmiştir.

1.3. Tarihsel Süreçte İcâz Tefennün İlişkisi

İcâz üzerine yazılan kitaplarda, *tefennün* kavramı, icâz vecihlerinin açıklanmasında kullanılmıştır.¹¹⁹ *Tefennün* son dönemde yazılan bazı Kur'ân ilimleri kitaplarında, Kur'ân'ın icâz vecihleri başlığı altında nazm ve üslûp icâzları arasında zikredilmiştir.¹²⁰ İcâz tefennün ilişkisinin tarihsel gelişimine bakılacak olursa ilerleyen bir sürecin varlığına şahit olunur.

Bâkullânî (ö. 403/1013) Kur'ân'da nasıl söylenildiğini (*tefennün*/tasarruf) değil, ne söylenildiğini önceleyerek, *tefennün* kavramına icâz bahsinde tali bir unsur olarak temas eder.¹²¹ Zemahşerî, kaside ve recez türlerinde iftinâna, kendilerini tüketircesine kaptıran Araplara karşı, Kur'ân'daki iftinânı tehdîd ve bir icâz unsuru olarak ele alır.¹²² İbn Cemâa da *tefennümü* fesâhat ve icâz kapsamında değerlendirir.¹²³ Zekeriyâ el-Ensârî (ö. 926/1520), Kur'ân kıssalarının *tefennün*le aktarımının hem tehdîdi güçlendirmek hem de icâzı açığa çıkarmak için yapıldığını söyler.¹²⁴ Hafâcî, Âlûsî ve İbn Âşûr ise Kur'ân'da *tefennün* için yapılan kelime tercihlerini, icâz olarak kabul ederler.¹²⁵ İbn Âşûr, *tefennün*'ün icâza engel olmadığını belirtir.¹²⁶ Ayrıca o, Kur'ân'daki tekrarlarla bulunan bedî ilmindeki lafzî ve manevî güzelliklerdeki *tefennümü*, belâgatın en üst sınırı ve bir icâz vechi olarak görür.¹²⁷ Bunlara ek olarak İbn Âşûr, nesrin katmanlarında bulunan nazmla *tefennümü* icâz olarak nitelendirir.¹²⁸

Reşîd Rızâ'ya göre anlamdaki incelikler kaybedilmeden farklı lafızlar ve çeşitli üsluplarla mananın tekrar edilmesi son derece zor, hatta çoğu kez imkânsızdır. Buna bağlı olarak o, Kur'ân'daki *tefennün* çokluğunun icâz noktasına ulaştığını söyler.¹²⁹ Böylece Reşîd Rızâ sadece *tefennün*'ün icâz olduğunu söylemekle kalmamış aynı zamanda anlam inceliklerinin kaybedilmesi şöyle dursun mana zenginliği sağlayan üslûp değişikliklerinin son derece fazla

¹¹⁹ Süyûtî, *Mu'terakü'l-akrân*, 1: 68, 69, 128.

¹²⁰ Muhammed Seyyid Cibrîl, *İnâyetü'l-Müslimîn bi ibrâzi vucûhi'l-i'câz fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Medîne: Mecme'u'l-Melik Fehd li tibâ'ati'l-Mushafü's-Şerîf, ts.), 40.

¹²¹ Ebû Bekr el-Bâkullânî, *İ'câzü'l-Kur'ân* (Mısır: Dâru'l-meârif, 1418/1997), 126.

¹²² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 27, 31; Şerefüddîn Tibî, *Fütûhu'l-ğayb fi'l-keşfi 'an kinâ'ir-rayb (Hâşiyetü't-Tibî 'ale'l-Keşşâf)* (B.y.: Câizatu'd-devliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1434/2013), 2: 30.

¹²³ İbn Cemâa, *Keşfü'l-me'ânî*, 109.

¹²⁴ Zekeriyâ Ensârî, *Fethu'r-Rahmân bi-keşfi mâ yeltebisü fi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1403/1983), 203.

¹²⁵ Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, 1: 160; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 12: 295; İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 4: 273.

¹²⁶ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 1: 62-63, 112.

¹²⁷ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 1: 68.

¹²⁸ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 23: 61.

¹²⁹ Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-menâr*, 9: 56.

752| Ahmet Sait Sıcak. Kur'ân'da Benzer Mana ve Lafızlarda Tefennün

oluşunun, Kur'ân'ın bir icâz vechi olarak kabul edilmesinin temellerini de atmıştır. Muhammed Abdullah Dirâz (1894-1958) da Kur'ân'ın tefennün açısından en yoğun kitap olmasına rağmen onun ifadelerinde herhangi bir sendeleme ve sürçmenin görülmemesini, Kur'ân'ın icâz sınırlarına dayandırır.¹³⁰ Molla Huveys (ö. 1398/1978) belâgatta *tefennün* için kıssaların icâz, tavassut ve intâb şeklinde uzunluklarının farklı olarak gelmesini, bir icâz vechi olarak kabul eder.¹³¹ el-Mut'înî (ö. 1429/2008) *tefennün*'ün, icâza engel olmadığını delillendirirken *tefennün*'ün üslûp ve ifade yollarına Arapların sahip olduğunu belirtmiş, aksi takdirde tehdîf ve icâzın vuku bulmayacağını dile getirmiştir.¹³² Seyyid Kutub (1906-1966), Kur'ânî tasvirlerde görülen çeşitliliği (*tefennün*), daha önce rastlanmayan bir üslûp ve icâzı tamamlayan bir unsur olarak takdim eder.¹³³

2. TEFENNÜN SANATININ ÇEŞİTLERİ VE ÖRNEKLERİ

Tefennün sanatının mahiyetinin daha net bir şekilde belirlenmesi için konunun örneklerinden incelenmesi uygun olacaktır. Bu bölümde *tefennün* çeşitleri ve örneklerine yer verilirken *tefennün* kavramını ilk olarak ele alan müfessirlere daha çok atıfta bulunulacaktır. Aynı zamanda bu kavramın yerleşmesinde özel çaba sarf eden İbn Âşûr'un tefsirinde verdiği örnekler ve onun konu üzerindeki hâkimiyeti de yansıtılmaya çalışılacaktır. Sonrasında ise diğer tefsirlerde *tefennün* örneklerinin nasıl ele alındığı incelenerek mukayeseler yapılacaktır.

1.1. 'Udûl Yoluyla Tefennün

Kur'ân'da bir üslûptan başka bir üslûba geçişi ifade eden *tefennün* kavramı ile 'udûl kavramı arasındaki ilişkiyi belirgin bir şekilde ortaya koymak için 'udûl kavramının tanımı ve mahiyeti üzerinde durmak gerekir.

Kur'ân üslûbunun özellikleri anlatılırken kullanılan ıstılahlardan biri de 'udûldür. 'Udûl "bir şeyden başka bir şeye sapma ve geçiş, bir şeyden ayrılmak onu terk etmek ve başka bir şeye geçmek" anlamına gelir.¹³⁴ Bir üslûp terimi olarak 'udûl, "asıldan çıkmak ya da yerleşik kurala aykırı hareket etmek" şeklinde tanımlanmıştır.¹³⁵

İbn Cinnî (ö. 392/1002) mastar olmaları bakımından 'udûl ile eşanlamlı kabul edilen 'adl kelimesinin manasını şöyle tarif etmiştir: "أَنْ تَلْفَظَ بَيْنَاءَ وَأَنْتَ تُرِيدُ بِنَاءَ آخَرَ نَحْوَ عَمَرَ وَأَنْتَ تُرِيدُ عَامِرًا" "Bir yapıyı telaffuz edip başka bir yapıyı kastetmendir. Örnek: Ömer'i telaffuz edersen Âmir'i kast edersin; Züfer'i telaffuz edersen Zâfir'i kast edersin".¹³⁶ İbn Hişâm'ın (ö. 761/1360) tanımına göre 'adl "مَع بَقَاءِ الْمَعْنَى الْأَصْلِيَّةِ" "aslî manası mahfuz kalmakla beraber ismin bir halden başka bir hale dönüşümü" şeklinde tarif edilmiştir.¹³⁷ 'Adele fiilinin mastarı olan 'adl ve 'udûl kavramları arasında, İbn Cinnî ve İbn Hişâm'ın tanımlarında görüldüğü gibi yakın bir anlam ilişkisi vardır. 'Udûl, sadece bir üslûptan başka bir üslûba geçişi ifade eden salt bir dönüşüm değil, aynı zamanda bu dönüşte birbirini dengeleyecek dilsel bir eşitlenmeyi de ifade eder. Dolayısıyla 'udûlde, aynılık değil mislilik söz konusudur.

¹³⁰ Muhammed Abdullah Dirâz, *en-Nebeü'l-'Azîm: nazarâtün cedîdetün fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Dımaşk: Dâru'l-kalem, 1426/2005), 178.

¹³¹ Molla Huveys ed-Deyrazûrî, *Beyânü'l-meânî: Mürettebün hasebe tertîbi'n-nüzûl* (Dimeşk: Matbatü't-Terakkî, 1382/1965), 2: 188.

¹³² Abdülazîm el-Mut'înî, *Hasâisu't-ta'bîrî'l-Kur'âni ve simâtühü'l-belâgiyye* (Kahire: Mektebetü vehbe, 1413/1992), 1: 203.

¹³³ Seyyid b. Kutub b. İbrâhîm, *et-Tasvîru'l-fennî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (B.y.: Y.y., 1386/1966), 118.

¹³⁴ Muhammed Seyf el-Hammâdî, *el-'Udûl fi siyâğı'l-müştekkâti fi'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Yüksek Lisans Tezi, Taiz Üniversitesi, 2007), 17.

¹³⁵ Temmâm Hassân, *el-Beyân fi ravâi'i'l-Kur'ân: dirâse lugaviyye ve üslûbiyye li'n-nassi'l-Kur'âni* (Kahire: 'Âlemü'l-kütüb, 1413/1993), 346.

¹³⁶ Ebü'l-Feth İbn Cinnî, *el-Lüma' fi'l-'Arabiyye* (Kuveyt: Dâru'l-kütübî's-sekâfiyye, ts.), 155.

¹³⁷ Ebû Muhammed Cemâlüddîn b. Hişâm, *Şerhu katri'n-nedâ ve bellü's-sadâ* (Kahire: Y.y., 1383/1963), 314.

Arap edebiyatında üslûp değişimini ifade eden zaman zaman da birbirinin yerine kullanılan müterâdif denilebilecek bazı terimler vardır. Bu terimler şunlardır: "Mecâz, nakl, intikâl, tenakkul, tahrîf, inhirâf, rücû', iltifât, 'udûl, sarf, insirâf ve televvün.¹³⁸ Bu kavramlara tenvî',¹³⁹ iftinân ve *tefennün* de eklenebilir. Bu terimlere bakıldığında aralarındaki ortak noktanın değişim olduğu görülür. Bu kavramlar, her ne kadar üslûpla ilgili değişiklikleri ifade ederken birbirine yakın anlamda kullanılsalar da aralarında nüansların olduğu gözlemlenir. Üslûpta değişimi anlatan kavramlar hiyerarşisinde *tefennün* kavramı 'udûl kavramından, 'udûl kavramı da iltifât kavramından kapsam açısından daha geniş olduğu söylenebilir.¹⁴⁰ İçlemeden kaplama doğru hareket edildiğinde her iltifâtın 'udûl; her 'udûlün de *tefennün* olduğu mantıksal bir çıkarımdır. Kur'ân üslûbunun özellikleri anlatılırken bazen 'udûl kavramı zikredilmeksizin doğrudan *tefennün*le iltifât arasında ilişki kurularak, iltifâtın kelimada *tefennün* olduğu hatırlatılır.¹⁴¹ Bazen de "ومن عادة العرب التفنن في الكلام والعدول من أسلوب إلى آخر" örneğinde görüldüğü gibi udûl ve *tefennün* birbiriyle yan yana zikredilir.¹⁴² Bu iki kavram aynı zamanda i'câz vecihleri başlığı altında nazm ve üslûp i'câzları arasında aynı kategoride ele alınır.¹⁴³ Bu isimlendirmelerin ve sınıflandırmaların, müelliflerin kavramları kullanma tercihleriyle ilişkili olduğu görülür.

İbn Âşûr, Kur'ân üslûplarından birisi olarak isimlendirdiği 'udûlü; makamın, tekrarı gerekli kıldığı yerler hariç, lafız ve sîga tekrarından kaçınmak şeklinde tanımlar.¹⁴⁴ Kur'ân'da 'udûllerin araştırmacılar tarafından kendi içerisinde çeşitli açılardan tasnif edildiği görülür. Bunlar içerisinde; sarf 'udûlleri, nahiv 'udûlleri, belâgat 'udûlleri, savt 'udûlleri ve anlamsal 'udûller yer almaktadır.¹⁴⁵ 'Udûl yoluyla yapılan *tefennün* türleri arasında en başta iltifât ve takdîm-te'hîr gelmektedir. Bu iki kavram daha çok me'ânî ve beyân ilimleriyle ilgili konularda meydana gelen "belâgat 'udûlleri"¹⁴⁶ arasında zikredilir.

2.1.1. İltifât Yoluyla Tefennün

Zerkeşî iltifâtı,¹⁴⁷ "kelamı bir üslûptan başka bir üslûba taşımak" şeklinde tanımlamıştır. İltifâtın yaygınlık kazanmış tanımlarından birisi de, "ilk ifadeden sonra şahıs zamirlerinden birinden diğere geçiş"tir.¹⁴⁸ İltifât, ayrıca aynı âyet içerisinde ya da birbiriyle ilintili olan âyetler arasında şahıs ve zaman öğelerindeki değişim, olarak da tanımlanabilir. Bu değişimin sebebi, dinleyene yeni ve etkili söz söylemek, onu aktifleştirip canlı tutmak ve onun zihnini tekdüze bir ifadenin oluşturacağı usanç ve sıkıcılıktan korumak şeklinde açıklanmıştır.¹⁴⁹ Zerkeşî'nin açıklamalarına bakılacak olursa; iltifât, amaç açısından *tefennün*le aynı görünmekle birlikte mahiyet açısından bu iki kavramın birbirinden farklılıklar taşıdığını söylemek mümkündür. İltifât kavramı; tanım, şart ve çeşitleri bakımından *tefennünden* daha dar bir

¹³⁸ Hammâdî, *el-'Udûl fî siyağî'l-müştekkâti fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 21-22.

¹³⁹ Muhammed Sâfi el-Müstegânimî, *Tasrîfü'l-kavl fi'l-kasasî'l-Kur'ânî dirâse belâgiyye tahliliyye li-kıssati Mûsâ (a.s.)* (İrbid: 'Âlemü'l-kütübî'l-hadîs, 1432/2011), 13.

¹⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 13-14.

¹⁴¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 7: 311; Halebî, *ed-Dürü'l-masûn*, 3: 216; Muhammed Senâullah Pânîpetî, *et-Tefsîru'l-Mazharî* (Pakistan: Mektebetü'r-rüşdiyye, 1412/1992), 6: 126; İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 4: 317.

¹⁴² Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, 1: 29; Şirbînî, *es-Sirâcü'l-münîr*, 1: 10; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 1: 91; İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 5: 26.

¹⁴³ Muhammed Seyyid Cibrîl, *İnâyetü'l-Müslimîn* (Medîne: Mecme'u'l-Melik Fehd li tibâ'ati'l-Mushafü'ş-Şerîf, ts.), 40.

¹⁴⁴ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 1: 117.

¹⁴⁵ Murat Tala, *Sarf ve Nahiv Açısından Kur'ân'da 'Udûl* (Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2016), 18-21; Hasan Duran, *Kur'ân-ı Kerim'de Teceddüt ve Sübüt Manası İçin Yapılan 'Udûl Çeşitleri* (Yüksek Lisans Tezi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, 2019), 66-129.

¹⁴⁶ Tala, *Sarf ve Nahiv Açısından Kur'ân'da 'Udûl*, 20.

¹⁴⁷ Zerkeşî iltifâtın kısımları, sebepleri ve şartları üzerinde ayrıntılı olarak durmuştur. Bz. Zerkeşî, *el-Burhân*, 3: 314-338.

¹⁴⁸ Zerkeşî, *el-Burhân*, 3: 314; Süyûtî, *el-İtkân*, 3: 289.

¹⁴⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 3: 314.

754| Ahmet Sait Sıcak. Kur'ân'da Benzer Mana ve Lafızlarda Tefennün

alana hasredilmiştir. Özellikle hitap zamirleri ve mâzî-muzârî-emir gibi fiil değişimleri (sarf/morfoloji) üzerine çeşitli açılardan tasnif edilmesi, iltifât kavramını sınırlandırmıştır. Bu açıdan iltifât türünü, *tefennün*'ün alt kategorisinde zikretmek gerekir. Nitekim Hafâcî *tefennüm* iltifâttan daha kapsamlı görmüştür.¹⁵⁰ İbn Âşûr da Arap dilcilerinin, iltifât üslûbunu *tefennün*'ün en önemli türlerinden birisi olarak kabul ettiklerini belirtmiştir.¹⁵¹ Ayrıca bazı araştırmacılar iltifâta, tefnîn türlerinden bir tür olarak eserlerinde yer vermişlerdir.¹⁵²

Şahıs zamirleri arasındaki iltifât, altı başlık altında ele alınmıştır. Bu başlıklar şunlardır: 1. Tekellümden hitaba, 2. Tekellümden gaybete, 3. Hitaptan tekellüme, 4. Hitaptan gaybete, 5. Gaybetten tekellüme, 6. Gaybetten hitaba.¹⁵³ Bazı müfessirler, mezkûr başlıklar altında Kur'ân âyetlerinde geçen iltifât ve *tefennün* arasındaki bağlantılara işaret etmişlerdir:

Fâtîha sûresinin birinci âyetinde geçen cümle “الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ” gaybet ifadesiyle başlamış ve beşinci âyette “إِيَّاكَ نَعْبُدُ وَإِيَّاكَ نَسْتَعِينُ” cümlesiyle hitap zamirine geçilmiş (iltifât) böylece gaybetten hitaba dönülmüştür. Böyle bir değişimi ilk defa *tefennün* kavramıyla açıklayan müfessir Beyzâvî'dir.¹⁵⁴ Beyzâvî'den sonra Hatîb eş-Şîrbînî de bu âyeti tefsir ederken Beyzâvî'nin *tefennüm*le ilgili ifadelerini aynen aktarır.¹⁵⁵ Sonraki dönemlerde İbn Acîbe (ö. 1224/1809),¹⁵⁶ Senâullah Pânîpetî (ö. 1225/1810),¹⁵⁷ Ettafeyyîş (ö. 1332/1914)¹⁵⁸ ve Âlûsî bu âyetteki iltifâtı *tefennün* olarak zikrederler. Âlûsî, buradaki gaybetten-hitaba iltifâtın sırrı üzerinde âlimlerin kafa yorduklarını dile getirir. O, iltifâtın umumi nüktesinin kelimada *tefennün* ve bir üslûptan bir üslûba 'udûl olduğunu belirtir.¹⁵⁹ Çağdaş müfessirlerden Muhammed Ali Sâbûnî (1930-2015) de buradaki gaybetten hitaba geçiş üslûbunun kelimada *tefennün* olduğunu söyler.¹⁶⁰

Tâhâ sûresinin ikinci âyeti “مَا أَنْزَلْنَا عَلَيْكَ الْقُرْآنَ لِتَشْفَى” tekellüm zamiri “أَنْزَلْنَا” ile başlarken, aynı anlatımın devam ettiği dördüncü âyetteki cümlede “تَنْزِيلًا مِمَّنْ خَلَقَ الْأَرْضَ وَالسَّمَاوَاتِ الْعُلَى” tekellüm zamirinden çıkılarak “مِمَّنْ خَلَقَ” ifadesiyle gaybet zamirine geçiş yapılmıştır. Ebû Hayyân, iltifât yoluyla yapılan bu geçişi, *tefennün* olarak nitelendiren ilk müfessirdir.¹⁶¹ Senâullah Pânîpetî,¹⁶² Ettafeyyîş¹⁶³ ve Zuhaylî¹⁶⁴ (1932-2015) de söz konusu iltifâtın, kelimada *tefennün* amacıyla yapıldığını söyler. İltifâtın kısımları arasında bu geçiş, tekellümden gaybete geçiş (iltifât) şeklinde adlandırılır.¹⁶⁵ Tekellümden gaybete geçiş tarzındaki iltifât türünü, farklı örneklerde Semîn el-Halebî (ö. 756/1355)¹⁶⁶ ve İbn Âdil (ö. 775/1373) fesâhatte *tefennün*;¹⁶⁷ Senâullah Pânîpetî ise kelimada *tefennün* olarak zikretmiştir.¹⁶⁸

¹⁵⁰ Hafâcî, *Hâşiyetü's-Şihâb 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî*, 1: 113; 6: 190.

¹⁵¹ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 1: 116.

¹⁵² Nuaym, *Kavâ'idü't-tercîh*, 96.

¹⁵³ Zerkeşî, *el-Burhân*, 3: 314-338; Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâga*, 212-213.

¹⁵⁴ Beyzâvî, *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*, 1: 29.

¹⁵⁵ Şîrbînî, *es-Sîrâcü'l-münîr*, 1:10.

¹⁵⁶ Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Mehdî İbn Acîbe Hasenî Şâzelî, *el-Bahru'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd* (Kahire: Doktor Hasan Abbas Zekî, 1419/1998), 1: 60.

¹⁵⁷ Senâullah Pânîpetî, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, 1: 9.

¹⁵⁸ Muhammed b. Yûsuf Ettafeyyîş, *Himyânü'z-zâd ilâ yevmi'l-meâd*, Aljamaie Tarikhi 1.0.

¹⁵⁹ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 1: 91.

¹⁶⁰ Muhammed Ali Sâbûnî, *Revâi'u'l-beyân tefsîru âyâti'l-ahkâm* (Dimaşk: Mektebetü'l-Gazzali, 1400/1980), 1: 40.

¹⁶¹ Ebû Hayyân, *el-Bahru'l-muhîr*, 7: 311.

¹⁶² Senâullah Pânîpetî, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, 6: 126.

¹⁶³ Muhammed b. Yûsuf Ettafeyyîş, *Himyânü'z-zâd ilâ yevmi'l-meâd* (Umân: Vizâratü't-türâsi'l-kavmi ve's-sekâfe, 1408/1988), 10/2: 11.

¹⁶⁴ Vehbe ez-Zuhaylî, *Tefsîru'l-münîr fi'l-'akîde ve's-şer'î'a ve'l-menhec* (Dimaşk: Dâru'l-fikri'l-mu'âsir, 1418/1997), 16: 177.

¹⁶⁵ Zerkeşî, *el-Burhân*, 3: 316.

¹⁶⁶ Semîn el-Halebî, *ed-Dürü'l-masûn*, 3: 216.

¹⁶⁷ Sirâcuddîn İbn Âdil, *el-Lübâb fi 'ulûmi'l-Kitâb* (Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1419/1998), 5: 273.

¹⁶⁸ Senâullah Pânîpetî, *et-Tefsîru'l-Mazharî*, 8: 381.

Nahl sûresi 121. "شَاكِرًا لِأَنْعَمِهِ اجْتِبَاهُ وَهَدَاهُ إِلَى صِرَاطٍ مُسْتَقِيمٍ" ve 122. "وَأَتَيْنَاهُ فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَإِنَّهُ فِي" "شَاكِرًا لِأَنْعَمِهِ", "اجْتِبَاهُ" ve "وَهَدَاهُ" bölümlerinde peş peşe gaybet zamiriyle ifade edilirken bir sonraki âyette "وَأَتَيْنَاهُ" ifadesiyle tekellüme geçilmiştir. Bu âyetler arasında da gaybetten tekellüme geçişte iltifât örneği vardır. İbn Âşûr bu iltifâtı, üslûpta *te-fennün* olarak nitelemektedir.¹⁶⁹

2.1.2. Takdîm-Te'hîr Yoluyla Tefennün

'Udûl yoluyla üslûp değişikliğine gidilen türlerden biri de takdîm-te'hîrdir. Takdîm-te'hîr olgusu, belâgat üslûplarından biridir. Takdîm-te'hîr kavramları cümle içerisindeki sözcüklerin tertibiyle ilgilidir. İsim ve fiil cümlelerinde cümleyi oluşturan temel öğeler, kurallı bir dizilişe göre belirlenir. Arap dilinde fiil cümlelerinde *fiil+fâil+mef'ûl* öğeleri şeklinde kurallı bir sıralama vardır. İsim cümlelerinde ise önce *mübteda*, sonra mübtedayı tamamlayan cümle ögesi, *haber* gelir. Cümle öğelerinin sıralanışında, sonra gelmesi gerekeni öne almak takdîm; önce gelmesi gerekeni sona almak ise te'hîr olarak isimlendirilir.¹⁷⁰ Takdîm-te'hîr olgusu, çoğu zaman bağımsız olarak her cümlede ortaya çıkarken, kimi zaman da Kur'ân âyetlerinde aynı manayı ifade eden benzer anlatımlardaki değişikliklerde görülür. Takdîm-te'hîr yoluyla yapılan *tefennün* örnekleri, ikinci kategoride zikredilen ve *tefennün*'ün tanımında ortaya çıkan benzer anlatımlardaki üslûp değişiklikleri bağlamında ele alınacaktır.

Cümle öğelerinin önce ve sonra gelmesi mana açısından bazı hususiyetleri beraberinde getirdiği için Kur'ân'ın yorumlanmasında ve ince manaların ortaya çıkarılmasında önemli görülmüştür. Takdîm-te'hîre başvurma sebeplerini Sibeveyhi (ö.180/796) *inâyet* ve *ihimâm*la sınırlı tutsa da¹⁷¹ Abdülkâhir el-Cürçânî (ö. 471/1078) takdîm-te'hîrin başkaca birçok sebeplerinin olabileceğini ifade eder.¹⁷²

Takdîm-te'hîr konusunda müstakil olarak yapılan bazı araştırmalarda bu üslûba başvurma gerekçeleri üzerinde, ayrıntılı bir şekilde durulmuştur. Konunun ayrıntılarıyla ele alınmasının, takdîm-te'hîr üslûbuna başvurma gerekçeleriyle paralel olarak ifadelerin taşıdığı ince manaların tespitini de sağladığı görülmektedir. Bu gerekçelerden şu şekilde özetlenebilir: Tahsis, ta'zîm, ihtimâm, muhatabın habere olan ilgisini çekme, mübtedânın devamlı hatırda ve gönülde olduğunu hissettirme, muhâtabın beklentisinin aksine bir ihbârda bulunma, te'kît/pekiştirme, mübâlağa/edebî abartı, müsnedün ileyhe yönelik şüphe olduğu durumlarda, müsnedün ileyhi ikrâr ettirme/onaylatma, uyarma/yadırgama, sevinci hızlandırmak, sürpriz ve beklenmedik durumları tasvîr, olumsuz bir durumun bir an önce iletilmesi, telezüz/haz alma, genel olumsuzluk, kısmî olumsuzluk, iyiye yorma ve moral verme, sevinci hızlandırmak, müsnede yönelik şüphe durumunda, yadırgama ve azarlama, neşelendirme, moral verme ve yanlış anlaşılmayı engelleme vb..¹⁷³ Zikredilen bu gerekçeler, takdîm-te'hîr gibi *te-fennün* kavramı üzerinde de müstakil çalışmalar yapılması durumunda, Kur'ân'daki mana inceliklerinin ortaya çıkarılmasına katkı sağlanacağını göstermektedir.

Arap dilciler, fesâhattaki hâkimiyetlerini ve sözdeki ustalıklarını göstermek için takdîm-te'hîr yöntemini kullanmışlardır.¹⁷⁴ Takdîm-te'hîr konusu, hem nahiv hem de me'ânî ilimleriyle ilgili olduğu için¹⁷⁵ bir taraftan ifadeye eşsiz bir güzellik katma anlamında *tefennün*'ü, diğer taraftan ise bu güzelliğin ötesinde asıl ve ince manaları gündeme getirmektedir.

¹⁶⁹ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 14: 317.

¹⁷⁰ İbn Fâris el-Kazvînî, *es-Sâhibî fikhi'l-luga ve sünenü'l-'Arabî fî kelâmihâ* (B.y.: Muhammed Ali Beyzûn, 1418/1997), 189; Zerkeşi, *el-Burhân*, 3: 233.

¹⁷¹ Ebû Bişr Sibeveyhi, *el-Kitâb* (Kahire: Mektebetü'l-hâncî, 1988/1408), 1: 56.

¹⁷² Ebû Bekr el-Cürçânî, *Delâilü'l-i'câz* (Kahire: Matbaatü'l-medenî, 1413/1992), 108.

¹⁷³ Halil İbrahim Kaçar, *Arap Dilinde Devrik Cümlelerin Gramer ve Semantik Boyutu (Takdîm-Te'hîr)* (İstanbul: Ocak Yayınları, 2007), 4-6.

¹⁷⁴ Zerkeşi, *el-Burhân*, 3: 233.

¹⁷⁵ Kaçar, *Arap Dilinde Devrik Cümlelerin Gramer ve Semantik Boyutu (Takdîm-Te'hîr)*, 33.

756| Ahmet Sait Sıcak. Kur'ân'da Benzer Mana ve Lafızlarda Tefennün

Zerkeşi, tek kıssada bir lafzın bir yerde takdîm, başka yerde te'hîr edilerek gelmesinin sebebini, fesâhatte *tefennün* ve sözü farklı üslûplarda söylemek olarak açıklar. Bakara sûresinin 58. âyetinde *hitta* kelimesi “وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا وَقُولُوا حِطَّةً” te'hîr edilerek, A'râf sûresinin 161. âyetinde ise “وَقُولُوا حِطَّةً وَادْخُلُوا الْبَابَ سُجَّدًا” takdîm edilerek gelmektedir. Zerkeşi, aynı manayı ifade eden bu iki âyet arasındaki takdîm-te'hîr örneğini, *tefennün* olarak niteler.¹⁷⁶ Süyûtî de aynı âyeti örnek verdiği takdîm-te'hîr kısmında, bir lafzın bir yerde takdîm, başka bir yerde te'hîr edilmesinin nükteleri arasında; *siyaka* (bağlam) uygunluk, önemli görülün hususun vurgulanması (i'tinâ) ve fesâhatte *tefennün* gibi hedeflerin olduğunu zikreder.¹⁷⁷

Ebû Hayyân, *kısd* “بِالْقِسْطِ” kelimesinin Nisâ sûresinin 135. âyetinde “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا” geçtiği üzere takdîm; Mâide sûresinin 8. âyetinde ise “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا” te'hîr edildiğini söyler. O böyle bir üslûp farklılığını, kelimada genişlik ve fesâhatte *tefennün* olarak niteler.¹⁷⁸ Ebû Hayyân, Bakara sûresinin 264. âyetinde “لَا يَقْدِرُونَ عَلَى” ibaresinin farklı oluşlarını fesâhatte *tefennünden* ve takdîm-te'hîrdeki değişiklikten kaynaklandığını ifade eder.¹⁷⁹ Ebû Hayyân'ın her iki ibarede mana birliğine dikkat çekmesi¹⁸⁰ *tefennün* kavramının ıstılâhî öğelerini kullandığını göstermektedir.

Ebû Hayyân'ın takdîm-te'hîr yoluyla belâgatte *tefennüne* verdiği örneklerden biri de, aralarında mana birliği olan Yâsîn sûresinin 20. âyetinde “وَجَاءَ مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ رَجُلٌ يَسْعَى” şeklinde geçen ibareyle Kasas sûresinin 20. âyetindeki “وَجَاءَ رَجُلٌ مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ يَسْعَى” ibaresi arasındadır.¹⁸¹ Arapça'da tertibe göre; “مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ” ibaresi, Kasas sûresinde olduğu gibi sonra gelmesi gerekirken, Yâsîn sûresinde önce gelmiştir. Bu iki âyet arasındaki takdîm-te'hîri, Ebû Hayyân'dan naklen Âlûsî¹⁸² ayrıca Eттаfeyyîş ve son dönem âlimlerinden Herarî belâgatte *tefennün* olarak zikreder.¹⁸³ Herarî *tefennünün*, lafzın bediî güzelliklerinden biri olduğunu söyler.¹⁸⁴

Âlûsî, Nisâ sûresinin 136. âyetinin “يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ وَالْكِتَابِ الَّذِي نَزَّلَ عَلَى رَسُولِهِ” birinci bölümünde Allah lafzından sonra “وَرَسُولِهِ”, ikinci bölümde ise “وَمَلَائِكَتِهِ” ifadelerinin takdîmiyle her iki yerdeki tertip değişikliğini, üslûpta *tefennün* kategorisinde değerlendirildiğini söyler.¹⁸⁵

İbn Âşûr, Hûd sûresinde iki farklı âyette “قَالَ يَا قَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُمْ عَلَى بَيْتَةٍ مِنْ رَبِّي وَآتَايَ رَحْمَةً مِنْ” (Hûd 11/28) “قَالَ يَا قَوْمِ أَرَأَيْتُمْ إِنْ كُنْتُمْ عَلَى بَيْتَةٍ مِنْ رَبِّي وَآتَايَ مِنْهُ رَحْمَةً” (Hûd 11/63) şeklinde geçen ibarelerde “مِنْهُ” lafzının takdîmiyle, birbirine benzeyen sözün yeniden ifade edilmesinde tek bir yöneme bağlı kalmamak için yapılan değişikliği, *tefennün* kavramıyla ifade eder.¹⁸⁶ İbn Âşûr, Kur'ân'da fayda ve zarar kavramlarının yer değiştirerek bazen fayda, bazen zarar kelimelerinin önce gelmesinin yalnızca *tefennün* amaçlı olduğunu söyler.¹⁸⁷

¹⁷⁶ Zerkeşi, *el-Burhân*, 3: 287.

¹⁷⁷ Süyûtî, *el-İtkân*, 3: 47; Süyûtî, *Mu'terakü'l-akrân*, 1: 128.

¹⁷⁸ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîr*, 4: 196.

¹⁷⁹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîr*, 6: 423.

¹⁸⁰ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîr*, 6: 423.

¹⁸¹ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-muhîr*, 9: 55.

¹⁸² Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 11: 397.

¹⁸³ Eттаfeyyîş, *Tefsîru't-tefsîr li'l-Kur'âni'l-Kerîm* (Maskat: Vizâratü't-türâsi'l-kavmi ve's-sekâfe, 1406/1986), 11: 27; Hasan el-Herarî, *Tefsîru hadâiki'r-ravh ve'r-reyhân fi ravâye 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beirut: Dâru tavkî'n-necât, 1421/2001), 23: 499.

¹⁸⁴ Herarî, *Tefsîru hadâiki'r-ravh ve'r-reyhân*, 23: 499.

¹⁸⁵ Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, 3: 164.

¹⁸⁶ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 12: 111.

¹⁸⁷ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 18: 320.

2.2. Harf Değişimi Yoluyla Tefennün

Kur'ân'da makam, bazen iki ya da daha fazla şeyin eşitliğini gerektirebilir. Bu koşulda hatip (belîğ) ikisinden birini tercih etmekte muhayyerdir. Böyle bir durumda hatibin her ikisini de kullanması *tefennün* olarak nitelendirilir.¹⁸⁸

Zemahşerî, harf değişimlerini *tefennün* olarak niteleyen ilk müfessirlere aittir. O, önce Hûd sûresinin 93. âyetinde geçen "سَوْفَ تَعْلَمُونَ" ibaresinin başına *fâ* getirmekle getirmemek arasında ne fark olduğu sorusunu ortaya atar. Daha sonra *fânın* getirilmesinin aslen vasletmek için konulmuş bir harfle yapılmış açık bir vasl, getirilmemesinin ise mukadder bir soruya cevap niteliği taşıyan yeni bir cümle olarak takdîrî (gizli) bir vasl olduğunu söyler. Zemahşerî, "سَوْفَ" edatının bazen önceki cümleye *fâ* ile bazen de yeni bir cümle (istînâf) ile bağlandığını (vasl) belirtir. O böyle bir değişikliğin Arap belâgatçılarının âdeti olan, "belâgatte *tefennün*"den kaynaklandığını ifade eder.¹⁸⁹ Zemahşerî'nin bu değerlendirmelerini daha sonra birçok müfessir, bu âyetin tefsirinin yapıldığı yerde nakletmiştir.

Zemahşerî, hurûf-ı mukattaanın birbirinden hem sayı hem de harf değişimi bakımından farklı olmasının sebepleri üzerine bazı açıklamalarda bulunur. O, böyle bir farklılığın, Araplar'ın söz söylerken tekdüze bir üslûp değil, farklı üslûp ve yöntemler kullanmalarından kaynaklandığını belirtir. O, hurûf-ı mukattaa arasındaki bu değişikliği, *iftinân* kavramıyla ifade eder.¹⁹⁰

Hz. Âdem ve Hz. Havvâ'nın Cennette kalmalarıyla ilgili olarak Bakara ve A'râf sûrelerinde aynı manayı ifade eden benzer lafızlar bulunmaktadır. Bakara sûresinde "وَقُلْنَا يَا آدَمُ اسْكُنْ" "Dedik ki: "Ey Âdem! Sen ve eşin cennete yerleşin. Orada dilediğiniz gibi bol bol yiyin" (el-Bakara 2/35), A'râf sûresinde ise "وَيَا آدَمُ اسْكُنْ أَنْتَ وَزَوْجُكَ الْجَنَّةَ فَكُلَا مِنْ حَيْثُ شِئْتُمَا" "Ey Âdem! Sen ve eşin cennette kalın. Dilediğiniz yerden yiyin" (el-A'râf 7/19) şeklinde geçmektedir. *Tefennüne* konu olan harf değişimi Bakara sûresinde "وَكُلَا" lafzında atf vâviyla, A'râf sûresinde ise "فَكُلَا" şeklinde tefrî' fâsi ile gelmiştir. İbn Âşûr'a göre her ikisi de makama mutabıktır. Çünkü anlatım içerisinde iskâna göre "yiyin" eylemi ikincil bir konudur. İki şey arasındaki böyle bir değişim, tekrar eden manaya yeni manalar katmak ve üslûp değişimini çeşitlendirmek içindir. Yoksa mana tekrarı, sadece hatırlatmak için yapılmaz.¹⁹¹

2.3. Yakın Anamlı/Müterâdif Kelimeler Yoluyla Tefennün

Tefennün çeşitlerinden birisi de Kur'ân'da aynı konunun tekrar anlatıldığı yerlerde bir üslûptan başka bir üslûba yakın anlamlı/müterâdif kelimelerin kullanımıyla geçilmesidir. Nitekim Arapça'nın *tefennün* dili olduğu, lafızların tekrar edilmesinin ve yeniden söylenmesinin hoş görülmediği ifade edilmiştir. Aynı manayı ifade eden sözün yeniden söylenmesi gerekli hale geldiğinde müterâdif kelimelerin, söz konusu lafzın tekrardan kaçınmaya yardımcı olduğu da dile getirilmiştir.¹⁹²

Müterâdif kelimeler kullanmak suretiyle yapılan *tefennün*, Kehf sûresinde "وَمَا أَظُنُّ" "وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَنْ رُجِعْتُ إِلَى رَبِّي إِنَّ لِي" "Kıyametin kopacağını da sanmıyorum. Rabbime döndürülsem bile... (el-Kehf 18/36) ve Fussilet sûresinde geçen "وَمَا أَظُنُّ السَّاعَةَ قَائِمَةً وَلَنْ رُجِعْتُ إِلَى رَبِّي إِنَّ لِي" "Kıyametin kopacağını da sanmıyorum. Rabbime döndürülürsem bile... (Fussilet 41/50) âyetleri arasında görülmektedir. Bu benzer ve tekrar gibi görünen âyetlerde "رُجِعْتُ" ve "رُجِعْتُ" fiilleri değişmiştir. Bu şekildeki değişiklik, yakın anlamlı kelimelerin kullanılması yoluyla yapılan *tefennün* çeşididir.¹⁹³

¹⁸⁸ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 1: 118.

¹⁸⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2: 424.

¹⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1: 30-31.

¹⁹¹ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 1: 118.

¹⁹² Muhammed Tâhir el-Meysâvî, *Cemheratü Makâlât ve resâilü şeyh el-imâm Muhammed Tâhir İbn Âşûr* (Ürdün: Dâru'n-nefâis, 1436/2015), 3: 1119.

¹⁹³ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 1: 68.

758| Ahmet Sait Sıcak. Kur'ân'da Benzer Mana ve Lafızlarda Tefennün

Bir diğer müterâdif kelime yoluyla yapılan *tefennün* örneği; Enâm sûresinin 99. âyeti içerisinde geçen “مُشْتَبِهًا وَغَيْرَ مُشْتَبِهٍ” ibaresinde, *sebeh* kökünden türeyen *istibâh* ve *teşâbüh* kavramları arasında ortaya çıkmaktadır. Tek ibarede aynı lafzın “وغيرمشتبه” şeklinde yeniden söylenmesi hoş olmadığı için yakın anlamlı/müterâdif kelime yoluyla lafız çeşitliliğine (*tefennün*) gidilmiştir.¹⁹⁴ İbn Âşûr bunun sebebinin ayrıca, *müştebih* “مشتبه” lafzının aksine *müştebih* “مشتابه” lafzında ses uzatması olduğu için kelimenin sonunda sesi kesip durmaya (vakf) daha uygun olduğunu söyleyerek açıklar.¹⁹⁵ İbn Âşûr'un bu açıklaması, âyetlerdeki *tefennün* gerekçelendirilip anlamlandırılırken Kur'ân'ın nazmından kaynaklanan i'câzının yanı sıra fonetik i'câzın da hesaba katılmasının gerekli olduğunu göstermektedir.

Bazı müfessirler de aynı konuyu anlatan benzer ibarelerde yakın anlamlı/müterâdif kavramların kullanılmasını üslûp açısından fark edip böyle bir üslûbu *tefennün* olarak isimlendirmişlerdir. Ancak *tefennün*'ün çeşidiyle ilgili bilgi vermemişlerdir.¹⁹⁶

Yukarıda zikredildiği gibi bazı âlimler, Yâsîn sûresinin 20. âyetinde geçen “وَجَاءَ مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ” ibaresini, Kasas sûresinin 20. âyetinde geçen “وَجَاءَ رَجُلٌ مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ” ibaresiyle birlikte değerlendirerek “مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ” ibaresinin takdîmini *tefennün* olarak nitelemiştir. İbn Âşûr ise Yâsîn sûresinin 13. âyetinde *karye ashabi* “أَصْحَابَ الْقَرْيَةِ” olarak geçen şehrin, 20. âyette *tefennünden* dolayı medine “أَقْصَى الْمَدِينَةِ” şeklinde zikredildiği hususuna dikkat çekmiştir.¹⁹⁷ Dolayısıyla âyette geçen medîne lafzı, biri başka sûrede, diğeri aynı sûrede olmak üzere, iki farklı âyetin göz önünde bulundurulması neticesinde hem takdîm-te'hîr yoluyla, hem de yakın anlamlı/müterâdif kelime yoluyla *tefennüne* konu olmaktadır.¹⁹⁸

2.4. İ'tirâz, Tanzîr ve Tezyîl Yoluyla Tefennün

İbn Âşûr, Kur'ân'da aynı manayı ifade eden benzer anlatımlardaki üslûp değişikliklerini *tefennün* olarak gördüğü gibi aynı zamanda *i'tirâz*, *tanzîr* ve *tezyîl* yoluyla yapılan anlatımları da *tefennün* kategorisinde değerlendirmektedir.

İ'tirâz, terim olarak, mana açısından birbirini takip eden iki söz arasına giren başka bir söz şeklinde tanımlanır. Bu kavramın yerine *istitrat* kavramı da kullanılır. İ'tirâz cümlesine, ara cümle de denir. Bu cümle olmasa da asıl maksat anlaşılır. İ'tirâz cümlesi, iki sözü bir amaçtan dolayı birbirinden ayırır.¹⁹⁹ İbn Âşûr, Kur'ân'da birbiriyle bağlantılı iki söz arasına giren bu tarz ara cümleleri, *tefennün* olarak tanımlar.²⁰⁰

İbn Âşûr, Nisâ sûresinin 30. ve 32. âyetleri arasında yer alan “إِنْ تَجْتَبُوا كِبَارَ مَا تَنْهَوْنَ عَنْهُ” تَكْفَرُ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَنُدْخِلْكُمْ مُنْجَلًا كَرِيمًا” âyetinin, i'tirâzî bir cümle olduğunu söyler. O, adam öldürme ve haksız yolla mal yeme gibi iki büyük günahın zikredilmesinden sonra ara cümlelerin gelmesinin münasip olduğunu söyler. Ayrıca İbn Âşûr, bu şekilde, bir üslûptan başka bir üslûba geçişin (*tefennün*), Kur'ân'ın sürekli kullandığı bir husus olduğunu belirtir.²⁰¹

İbn Âşûr'un *tefennün* olarak tanımladığı yollardan biri de tezyîldir. Tezyîl, sözlükte bir şeyi başka bir şeye ek yapma demektir. Terimsel manasıyla tezyîl, bir cümlemin arkasından o cümlemin mantûkunun delâletini ya da mefhûmunu pekiştiren ve anlamını içeren bir başka

¹⁹⁴ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 1: 68.

¹⁹⁵ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 7: 402.

¹⁹⁶ Süyûtî, *el-İtkân*, 3: 392; Cemâlüddîn İbn Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Şârika: Camiatu's-şârika, 1427/2006), 6: 344; Herarî, *Tefsîru hadâiki'r-ravh ve'r-reyhân*, 29: 502.

¹⁹⁷ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 22: 365.

¹⁹⁸ *Tefennün*'ün hangi alanlarda kullanıldığının özet bir şekilde aktarıldığı bu makalede, yapılan *tefennün*'ün hangi mana inceliklerine sebep olduğu veya hangi mana inceliğinden ötürü lafzın ve ibarenin bu şekilde değişime uğradığı yönündeki anlamlandırma çabaları kapsam dışında bırakılmıştır. Literatürde bu tarz *tefennün*lerin her biri, hemen ayrı bir makale konusunu teşkil edebilecek zengin açılımlara ilham vermiştir. Örnek bir çalışma için bk. Ahmet Sait Sıcak, “Kur'ân'da Tasrif Olgusu ve Kur'ân Kissalarında Karye/Medîne Kelimelerinin Tasrifî”, *Şarkiyat Dergisi*, 11/2 (Ağustos 2019): 734-762.

¹⁹⁹ Zerkeşî, *el-Burhân*, 3: 56.

²⁰⁰ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 1: 116.

²⁰¹ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 5: 26.

cümlelerin getirilmesidir. Tezyîl kısaca, daha önce tafsilatlı şekilde anlatılan konunun, genel ve kapsayıcı ifadelerle özet olarak yeniden dile getirilmesidir. Tezyîlin en önemli işlevi, önceki cümleyi anlamayan için mananın ortaya çıkmasında, anlayan için de mananın iyice yerleşmesinde delil mesabesinde olmasıdır.²⁰² İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr* isimli eserinde tezyîlle yakın anlamda olan *fezleke* kavramını zaman zaman birlikte kullanır.²⁰³

İbn Âşûr, tefsirinde yeri geldiğinde hangi âyetlerin ve âyet bölümlerinin tezyîl olduğunu açıklar. O, âyet sonlarında yer alan “وَاللَّهُ غَفُورٌ رَحِيمٌ”²⁰⁴ (el-Enfâl 8/70), “وَبِئْسَ الْمَصِيرُ”²⁰⁵ (et-Tevbe 9/73), “إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّلْمُؤْمِنِينَ”²⁰⁶ (Yûnus 10/103), “كَذَلِكَ حَقًّا عَلَيْنَا نُنَاجِ الْمُؤْمِنِينَ”²⁰⁷ (el-Hicr 15/77), “وَمَنْ يَظْلَمْ مِنْكُمْ نُدْفِعْ عَذَابًا كَبِيرًا”²⁰⁸ (el-Furkân 25/19), “إِنَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ”²⁰⁹ (Fussilet 41/39), “وَالْأَمْرُ يُؤْمِنُ بِاللَّهِ”²¹⁰ (el-İnfîtâr 82/19) ve benzer türdeki ifadeleri genellikle tezyîl olarak adlandırır. Ayrıca âyet sonlarında gelmeyip, pasajlar içerisinde yer alan ya da müstakil âyet olarak gelen “الْحَقُّ مِنْ رَبِّكَ فَلَا تَكُونَنَّ مِنَ الْمُمْتَرِينَ”²¹¹ (el-Bakara 2/147), “كَذَلِكَ يَرِيهَمُ اللَّهُ أَعْمَالَهُمْ حَسْرَاتٍ عَلَيْهِمْ”²¹² (el-Bakara 2/167), “هَذَا بَيَانٌ لِّلنَّاسِ”²¹³ (el-Bakara 2/179), “وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِيَ الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ”²¹⁴ (el-Bakara 2/179), “وَقَدْ أَفْلَحَ الْيَوْمَ مَنْ”²¹⁵ (en-Nisâ 4/25), “بَعْضُكُمْ مِنْ بَعْضٍ”²¹⁶ (Âl-i İmrân 3/138), “وَهُدًى وَمَوْعِظَةٌ لِّلْمُتَّقِينَ”²¹⁶ (Tâhâ 20/64) ve “إِنَّ هَذِهِ تَذْكِرَةٌ فَمَنْ شَاءَ اتَّخَذْ إِلَىٰ رَبِّهِ سَبِيلًا”²¹⁷ (el-Müzzemmil 73/19) gibi ifadeleri de tezyîl olarak zikreder.

İbn Âşûr'un *tefennün* tanımında üslûptan üslûba geçiş için kullandığı bir başka yöntem de tanzîrdir. Tanzîr, iki benzer hususun arka arkaya zikredilmesi demektir.²¹⁸ İbn Âşûr, *tefennün* kavramını tanımladığı yerde tanzîr yoluyla *tefennüne* işaret etse de tefsirinde bu kavramı kullanırken *tefennüne* herhangi bir atıfta bulunmaz. Ancak bu kavramın yanında, isim olan ve benzerleri anlamına gelen *nazîr* ve *nezâir* kelimelerini çokça kullanır. İbn Âşûr, benzer âyetlerdeki üslûp değişikliğiyle ilgili olarak “كَذَلِكَ نَطْبِعُ عَلَىٰ قُلُوبِ الْمُعْتَدِينَ” (Yûnus 10/74), “كَذَلِكَ يَطْبِعُ اللَّهُ عَلَىٰ قُلُوبِ الْكَافِرِينَ” (el-Arâf 7/101) şeklinde gelen bu üç âyetin farklı olarak gelmesini *tefennün* olarak zikreder.²¹⁹

İbn Âşûr'un Kur'an'da bir üslûptan başka bir üslûba geçme yöntemleri arasında zikrettiği i'tirâz, tanzîr ve tezyîlin müfessirler tarafından daha önce *tefennün* olarak adlandırılmadığı tespit edilmiştir. Bu yönüyle mezkûr kavramların, *tefennün* sanatını tanımlamadaki yerini alması İbn Âşûr'un terminolojiye yaptığı önemli bir katkılardandır.

Tanzîr ve tezyîl, *tefennün*'ün ortak tanımları arasında yer alan “aynı mananın farklı biçimde ifade edilmesi” olgusuyla örtüşürken, i'tirâzın örtüşmediği gözlemlenmiştir. İ'tirâzda üslûp değişikliği söz konusu olmakla beraber, bu kavram Ebû Hilâl el-Askerî'nin “mana tek olmasına rağmen iki pasaj arasındaki lafız değişikliği” tanımındaki özellikleri taşımaz. Eğer Kur'an'da yer alan ara cümleler, üslûp değişikliğine sebep olduğundan dolayı *tefennün* olarak

²⁰² Zerkeşî, *el-Burhân*, 3: 68; Süyûtî, *el-İtkân*, 3: 250.

²⁰³ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 8: 113; 11: 153; 12: 196.

²⁰⁴ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 10: 81.

²⁰⁵ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 10: 267.

²⁰⁶ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 11: 299.

²⁰⁷ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 14: 70.

²⁰⁸ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 18: 342.

²⁰⁹ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 24: 303.

²¹⁰ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 30: 185.

²¹¹ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 2: 41.

²¹² İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 2: 99.

²¹³ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 2: 144.

²¹⁴ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 4: 97.

²¹⁵ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 5: 15.

²¹⁶ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 16: 257.

²¹⁷ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 29: 277.

²¹⁸ M. Faik Yılmaz, “Münâsebâtü'l-Âyât ve's-Süver”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31: 570.

²¹⁹ İbn Âşûr, *Tefsîru't-tahrîr*, 11: 246.

760| Ahmet Sait Sıcak. Kur'ân'da Benzer Mana ve Lafızlarda Tefennün

kabul edilecekse, bu durumda Kur'ân'daki bütün üslûp değişikliklerinin *tefennün* olarak zikredilmesi gerekir. İbn Âşûr'un *tefennün* tanımlaması, bu yönüyle daha önceki *tefennün* kavramının kapsamını genişletmiş dolayısıyla örneklerini de çoğaltmış görünmektedir.

SONUÇ

İftinân, farklı üslûp ve türlere yönelmek; ilk dönemlerden itibaren Arapların dildeki adetlerini yansıtabilecek şekilde Kur'ân'da bulunan üslûp değişikliğini tanımlamak için kullanılan *tefennün* ise üslûp ve türleri çeşitlendirmek manasındadır. Sözde *tefennün*, *iftinân*la aynıdır. *İftinân* kavramı bazı eserlerde bedi' ilmi başlığında *el-muhassinâtü'l-ma'nevîyye* konusu altında incelenmiştir. Arap edebiyatında *iftinân* kavramının tanımlanmasına rağmen *tefennün*, belâgat ilimleri içerisinde herhangi bir bab başlığı altında ya da başka bir yerde tanımlanmamıştır. *Tefennün*, daha çok *iftinân* kavramı tanımında geçen eylemin yapılsını ifade etmede tercih edilmiştir. Bu tercih *tefennün* kavramının zaman içinde anlam daralmasına maruz kalarak bedi' ilminde *iftinân* olarak isimlendirilmiş sanat türüne hasr edilmesiyle sonuçlanır.

İslâmî ilimler sahasında telif edilen ilk dönem eserlerde *tefennün* kelimesi, âlimlerin çeşitli sahalardaki bir veya birden fazla alandaki uzmanlık, derinlik ve maharetlerini belirtmede kullanılmıştır. Sonraki dönemlerde etkili konuşma ve hitabet sanatındaki yetkinliği ifade etmede *iftinân* kavramının tercih edildiği göze çarpmaktadır. Ebû Hilâl el-Askerî, "mana tek olmasına rağmen iki paragraf arasındaki lafız değişikliği"ni kelimada *tefennün* olarak adlandırır. Askerî'nin yaptığı bu tanım, *tefennün* kelimesinin kavramlaşma sürecinde önemli bir dönüm noktasıdır.

Zemahşerî, Kur'ân tefsirinde *tefennün* kavramına ilk atıfta bulunanlardandır. O, *iftinân* ve *tefennün* kavramlarını aynı manada kullanmıştır. Zemahşerî ağırlıklı olarak *iltifât* türünün örneklerini *iftinân* olarak değerlendirmiştir. Ebû Bekir er-Râzî, *tefennün* kavramının ıstihâf anlamını yansıtabilecek şekilde *tefennünle tekrar* arasında bağlantı kurarak *tefennünün tekrann* verdiği bıkkınlıktan kaçınmak için yapıldığını dile getirmiştir.

Hicri VIII. Yüzyıldan itibaren *tefennüne*, tefsir kaynaklarında çokça atıfta bulunulmuştur. Hicri XI. Yüzyıl sonrasından günümüze kadarki süreçteyse *tefennün*, İbn Âşûr başta olmak üzere birçok müfessirin Kur'ân'ı anlama ve açıklamada kullandıkları temel kavramlar arasında yer almıştır. *Tefennün* kavramına eserlerinde yer veren müellifler arasında; Beyzâvî, Nisâbü'rî, İbn Cemâa, Ebû Hayyân, Semîn el-Halebî, Zerkeşî, Süyûtî, Hatîb eş-Şîrbînî, Şihâbüddîn el-Hafâcî, Âlûsî, Reşîd Rızâ ve İbn Âşûr öne çıkmaktadır. Bu müfessirlerin çoğu, *tefennün* kavramını tanımlamak yerine, onun işlevi, faydası ve gayesi üzerinde durmuşlardır. Özellikle söz konusu müfessirlerin kullanımlarından başlayarak, bedi' ilminde *iftinân* olarak isimlendirilmiş sanatla, *tefennünün* anlam alanlarının farklılaştığı görülür. Böylelikle sözlük anlamları aynı olan iki kelime kavramlaşma sürecinde birbirlerinden ayrılır.

Mezkûr müfessirler arasında İbn Âşûr, *tefennün* kavramını etraflıca tanımlayıp bu kavramın yerleşmesinde önemli katkılar sunmasıyla temayüz eder. İbn Âşûr *tefennünü*, "i'tirâz, tanzîr, tezyîl ve tekrar durumunda müterâdifleri getirme yöntemleriyle Kur'ân'ın bir üslûptan başka bir üslûba geçişteki eşsizliği" şeklinde tanımlar. Yapılan bu tarif, *tefennün* kavramının ilk defa en kapsamlı şekilde yapılmış tanımı olarak öne çıkmıştır. *Tefennün*, Kur'ân üslûbunda benzer manayı farklı bir lafızla ifade etme, iki âyet arasındaki üslûp farklılığı, kıssa tekrarındaki farklılık, lafızlardaki ve müterâdif kullanımındaki farklılık ve değişkenlik, çeşitlilik, benzerlerinden farklı olma ya da aynı lafzı tekrar etmekten kaçınma olarak da açıklanmıştır.

Tefennün kavramının işlevi, amacı ve faydaları arasında; "ifadeyi tekdüze bir üslûptan kurtarmak, tekrardan kaçınmak, sözü yenileyip ona canlılık kazandırmak, dile lezzet katmak, bıkkınlığı yok etmek, dinleyeni canlı tutmak, sıkıcılıktan kaçınmak, kelâmî işitenlerin daha fazla kulak kesilmelerine vesile olmak, sözü dikkatle dinlemeyi sağlamak, tedebbür ve tezekkür için zihni aktif hale getirmek, ince ve nükteli manaların ortaya çıkmasını sağlamak, bazı noktalara işaret etmek, atıfta bulunmak ve dikkat çekmek" gibi fonksiyonlar öne çıkmaktadır.

İlgili literatürde Kur'ân'ın i'câz özellikleri yansıtılırken birçok kez *tefennüne* atıfta bulunulur. İ'câz tefennün ilişkisinin tarihsel gelişimine bakıldığında tefennünün önemli bir i'câz vechi olarak kabulüyle sonuçlanan bir sürecin varlığına şahit olunur.

Bir üslûptan başka bir üslûba geçiş olarak adlandırılan *tefennün*ün çeşitli şekillerde yapıldığı tespit edilmiştir. *Tefennün*ün yapılışında ve icra edilmesinde ortaya çıkan söz konusu yöntemler şunlardır: 'Udûl yoluyla *tefennün*, iltifât yoluyla *tefennün*, takdîm-te'hîr yoluyla *tefennün*, harf değişimi yoluyla *tefennün*, müterâdif kelimeler yoluyla *tefennün*, i'tirâz, tanzîr ve tezyîl yoluyla *tefennün*. *Tefennün* sahip olduğu kapsam sebebiyle üzerinde daha birçok akademik araştırmanın yapılmasını gerekli kılan, ayrıca Kur'ân lafız ve manalarına ait inceliklerin anlaşılmasına büyük katkılar sağlayacak önemli bir kavramdır.

Yapılan araştırma sonucunda edinilen bilgiler *tefennün*le doğrudan ya da dolaylı olarak aynı anlam alanlarını işaret eden *tekrâru'l-Kur'ân*, *lafzî müteşâbih*, *tasrîf* ve 'udûl/terimlerinin arasındaki bağlantıların araştırılmasını da gündeme getirmiştir.

KAYNAKÇA

- Âlûsî, Şihâbüddîn Mahmud. *Rûhu'l-me'ânî fi tefsîri's-Seb'î'l-Mesânî*. Beyrut: Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, 1415/1994.
- Askerî, Ebû Hilâl. *Mu'cemu'l-furuku'l-lugaviyye*. B.y.: Müessesetü'n-neşri'l-İslâmî, 1412/1991.
- Bâkîllânî, Ebû Bekr. *İ'câzü'l-Kur'ân*. Mısır: Dâru'l-meârif, 1418/1997.
- Bezzâvî, Ebû Saîd. *Envâru't-tenzîl ve esrâru't-te'vîl*. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1418/1997.
- Cevherî, İsmâil b. Hammâd. *es-Sihâh tâcü'l-luga ve sihâhu'l-'Arabîyye*. Beyrut: Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, 1407/1987.
- Cibrîl, Muhammed Seyyid. *İnâyetü'l-Müslimîn bi ibrâzi vucûhi'l-i'câz fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Medîne: Mecme'u'l-Melik Fehd li tibâ'ati'l-Mushafü's-Şerîf, ts.
- Cürcânî, Ebû Bekr. *Delâilü'l-i'câz*. Kahire: Matbaatü'l-medenî, 1413/1992.
- Devlîoğlu, Ferit. *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Luğat*. 4. Baskı. Ankara: Aydın Kitabevi, 1980.
- Deyrazûrî. Molla Huveys, *Beyânü'l-meânî: Mürettebün hasebe tertîbi'n-nüzûl*. Dimeşk: Matbaatü't-terakkî, 1382/1965.
- Dirâz, Muhammed Abdullah. *en-Nebeü'l-'Azîm: nazarâtün cedîdetün fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Dımaşk: Dâru'l-kalem, 1426/2005.
- Duran, Hasan. *Kur'ân-ı Kerîm'de Teceddüt ve Sübût Manası İçin Yapılan 'Udûl Çeşitleri*. Yüksek Lisans Tezi, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, 2019.
- Durmuş, İsmail. "İftinân". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21: 521-522. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Ebû Hayyân, el-Endelüsî. *el-Bahru'l-muhît fi't-tefsîr*. Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1420/2000.
- Ensârî, Zekerîyyâ. *Fethu'r-Rahmân bi-keşfi mâ yeltebisü fi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1403/1983.
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yûsuf. *Teysîru't-tefsîr li'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Maskat: Vizâratü't-türâsi'l-kavmi ve's-sekâfe, 1406/1986.
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yûsuf. *Himyânü'z-zâd ilâ yevmi'l-meâd*, Aljamaie Tarikhi 1.0.
- Ettafeyyîş, Muhammed b. Yûsuf. *Himyânü'z-zâd ilâ yevmi'l-meâd*. Umân: Vizâratü't-türâsi'l-kavmi ve's-sekâfe, 1408/1988.
- Ezherî, Muhammed b. Ahmed. *Tehzîbü'l-luga*. Beyrut: Dâru ihyâi't-türâsi'l-'Arabî, 1421/2001.
- Ferâhidî, Halîl b. Ahmed. *Kitâbü'l-'ayn*. Beyrut: Dâru mektebeti'l-hilâl, ts.
- Hafâcî, Şehâbeddîn. *Hâşiyetü's-Şihâb 'alâ Tefsîri'l-Beyzâvî, İnâyetü'l-kâdî ve kifâyetü'r-râzî 'alâ tefsîri'l-Beyzâvî*. Beyrut: Dâru sadr, ts.
- Halebî, Semîn. *ed-Dürü'l-masûn fi 'ulûmi'l-Kitâbi'l-Meknûn*. Dimeşk: Dâru'l-kalem, ts.
- Hammâdî, Muhammed Seyf. *'Udûl fi siyâğı'l-müştekkâti fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. Yüksek Lisans Tezi, Taiz Üniversitesi, 2007.

762| Ahmet Sait Sıcak. Kur'an'da Benzer Mana ve Lafızlarda Tefennün

- Hâşimî, es-Seyyid Ahmed. *Cevâhîru'l-belâga fi'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*. Beyrut: el-Mektebetü'l-'asriyye, 1431/2010.
- Herarî, Hasan. *Tefsîru hadâiki'r-ravh ve'r-reyhân fi ravâye 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru tavki'n-necât, 1421/2001.
- Heravî, Ebû Ubeyd. *el-Garibü'l-musannef*. Medine: Mecelletü'l-câmiati'l-İslâmiyye, ts.
- İbn Acîbe, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Muhammed b. Mehdî Hasenî Şâzelî. *el-Bahru'l-medîd fi tefsîri'l-Kur'ânî'l-Mecîd*. Kahire: Doktor Hasan Abbas Zekî, 1419/1998.
- İbn Âdil, Sirâcuddîn. *el-Lübâb fi 'ulûmi'l-Kitâb*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1419/1998.
- İbn Akîle, Cemâlüddîn. *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Şârika: Camiatü's-şârika, 1427/2006.
- İbn Arafe, et-Tûnisî. *Tefsîru İbn Arafe*. Tunus: Merkezu'l-buhûs bi'l-külliyeti'z-Zeytûniyye, 1406/1986.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tûnusî. *Tefsîru't-tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusîyye, 1404/1984.
- İbn Cemâa, Bedruddîn. *Keşfü'l-me'ânî fi'l-müteşâbihî mine'l-Mesânî*. el-Mansûr: Dâru'l-vefâ, 1410/1990.
- İbn Cinnî, Ebû'l-Feth. *el-Lüma' fi'l-'Arabiyye*. Kuveyt: Dâru'l-kütübs's-sekâfiyye, ts.
- İbn Ebi'l-İsba', Abdülazîz. *et-Tahrîru't-Tahbîr fi Sinâati's-Şi'ri ve'n-Nesr ve Beyâni İcâzi'l-Kur'ân*. Kâhire: el-Meclisü'l-e lâ li's-suûni'l-İslâmî, ts.
- İbn Fâris, el-Kazvîni. *es-Sâhibî fikhi'l-luga ve sünenü'l-'Arabî fi kelâmihâ*. B.y.: Muhammed Ali Beyzûn, 1418/1997.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn. *Şerhu Katri'n-Nedâ ve bellü's-sadâ*. Kahire: Y.y., 1383/1963.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl. *Lisânü'l-'Arab*. 3. Baskı. Beyrut: Dâru sâdır, 1414/1994.
- İbn Sîde, Ebû'l-Hasan. *el-Muhkem ve'l-muhîtu'l-a'zam fi'l-luga*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1421/2000.
- Kaçar, Halil İbrahim. *Arap Dilinde Devrik Cümlelerin Gramer ve Semantik Boyutu (Takdîm-Te'hîr)*. İstanbul: Ocak Yayınları, 2007.
- Kara, İsmail. "Babanzâde Ahmet Naim Bey'in Modern Felsefe Terimlerine Dair Çalışmaları". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 4 (2000): 189-279.
- Kuşcu, İrfan. *Kur'an'ın Tasrîf Üslûbu (Tahlîli ve Temellendirilmesi)*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014.
- Mahfûz, Ali. *Fennü'l-hatâbe ve i'dâdü'l-hatîb*. Kahire: Dâru'l-i tisam, ts.
- Meydânî, Habenneke. *el-Belâgatü'l-'Arabiyye*. Dimeşk: Dâru'l-Kalem. Beyrut: Dâru's-Şâmiye, 1417/1996.
- Meysâvî, Muhammed Tâhir. *Cemheratü Makâlât ve resâilu şeyh el-imâm Muhammed Tâhir İbn Âşûr*. Ürdün: Dâru'n-nefâis, 1436/2015.
- Mustafa, İbrahim v.dğr. *el-Mu'cemu'l-vasîf*. İskenderiyye: Dâru'd-da ve, ts.
- Mut'imî, Abdülazîm. *Hasâisu't-Ta'bîri'l-Kur'ânî ve Simâtühü'l-belâgiyye*. Kahire: Mektebetü vehbe, 1413/1992.
- Müstegânimî, Muhammed Sâfi. *Tasrîfü'l-kavl fi'l-kasasi'l-Kur'ânî dirâse belâgiyye tahlîliyye li-kıssati Mûsâ (a.s.)*. İrbid: 'Âlemü'l-kütübi'l-hadîs, 1432/2011.
- Nisâbü'rî, Nizâmuddîn. *Garâibu'l-Kur'ân ve reğâibu'l-Furkân*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, h. 1416/1996.
- Nuaym, Abîr bint Abdullah. *Kavâ'idü't-tercîh el-müte'allika bi'n-nas 'inde İbn Âşûr fi tefsîrihi et-tahrîr ve't-tenvîr: dirase te'sîliyye tatbîkiyye*. Riyad: Dâru't-tedmuriyye, 1436/2015.
- Nüveyrî, Şehabeddin. *Nihâyetü'l-ereb fi fûnûni'l-edeb*. Kahire: Dâru'l-kütübi'l-vesâiki'l-kavmiyye, 1423/2002.
- Râzî, Ebû Bekr. *Enmûzecu cellîlin fi es'iletin ve ecvibetin an garâibi âyi't-tenzil*. Riyad: Dâru âlemi'l-kütüb, 1413/1991.
- Reşîd Rızâ, Muhammed. *Tefsîru'l-menâr*. B.y.: el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-'âmmetü li'l-kitâb, 1411/1990.

- Sâbûnî, Muhammed Ali. *Revâi'u'l-beyân tefsîru âyâtî'l-ahkâm*. Dimaşk: Mektebetü'l-Gazzali, 1400/1980.
- Senâullah, Muhammed Pânîpetî. *et-Tefsîru'l-mazharî*. Pakistan: Mektebetü'r-rüşdiyye, 1412/1992.
- Seyyid b. Kutb, İbrâhîm. *et-Tasvîru'l-fennî fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*. B.y.: Y.y., 1386/1966.
- Sıcak, Ahmet Sait. "Kur'ân'da Tasrîf Olgusu ve Kur'ân Kıssalarında Karye/Medîne Kelimelerinin Tasrîfi". *Şarkiyat Dergisi* 11/2 (Ağustos 2019): 734-762.
- Sibeveyhi, Ebû Bişr. *el-Kitâb*. Kahire: Mektebetü'l-hanci, 1988/1408.
- Süyûtî, Celâleddîn. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-'âmmetü li'l-kitâb, 1394/1974.
- Süyûtî, Celâleddîn. *Mu'terakü'l-akrân fî i'câzi'l-Kur'ân*. Beyrut/Lübnan: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1408/1988.
- Şidyâk, Fâris. *el-Câsûs 'ale'l-Kâmûs*. Kostantiniye: Matbaatü'l-cevâib, 1299.
- Şirbînî, el-Hatîb. *es-Sîracü'l-münîr fî'l-i'âne 'alâ ma'rîfeti ba'zı me'ânî kelâmi Rabbine'l-Hakîmi'l-Habîr*. Kahire: Matbaatü bûlâg, 1285/1868.
- Tala, Murat. *Sarf ve Nahiv Açısından Kur'ân'da 'Udûl*. Doktora Tezi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, 2016.
- Temâm Hassân. *el-Beyân fî ravâi'i'l-Kur'ân: dirâse lugaviyye ve üslûbiyye li'n-nassî'l-Kur'ânî*. Kahire: 'Âlemü'l-kütüb, 1413/1993.
- Tîbî, Şerefüddîn. *Fütûhu'l-ğayb fî'l-keşfi 'an kinâ'i'r-rayb (Hâşiyetü't-Tîbî 'ale'l-Keşşâf)*. B.y.: Câizatü debî'd-devliyye li'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1434/2013.
- Trablusî, Ebû Cafer. *el-Mecmû'u'l-leff*. Beyrut: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1425/2004.
- Yazır, Elmalılı Muhammed Hamdi. *Hak Dini Kur'ân Dili*. İstanbul: Eser Neşriyat, 1971.
- Yılmaz, Kadriye. *Ahmed Hamdî'nin Belâgat-ı Lisân-ı Osmânî'sindeki Terimlerin Tanımları ve Tasnifi Üzerinde Bir Araştırma*. Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, 2009.
- Yılmaz, M. Faik. "Münâsebâtü'l-Âyât ve's-Süver". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31: 569-571. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım. *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmidî't-tenzîl*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l- Arabiyye, 1407/1987.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım. *Esâsü'l-belâğa*. Beyrut: Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, 1419/1998.
- Zerkeşî, Bedruddîn. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Kâhire: Dâru ihyâi'l-kütübi'l-'Arabiyye, 1376/1957.
- Zuhaylî, Vehbe. *Tefsîru'l-münîr fî'l-'akîde ve's-şerî'a ve'l-menhec*. Dimaşk: Dâru'l-fikri'l-mu'âsır, 1418/1997.